

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1987 — Ч. 1 (309)

Й. Тереля: ПОЕЗІЇ

Марта Тарнавська: АНГЛОМОВНІ ВИДАННЯ
ПРО ШЕВЧЕНКА ТА ЇХНІ АВТОРИ —
ВОЙНИЧ І РАСТОРГУЄВ

Р. Савицький: УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ У СВІТІ

А. С. Камінський: УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ
В ОЧАХ ПОЛЯКІВ

І. Коломиєць: СПОМИНИ З 30-ИХ РОКІВ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського. Документи і матеріали. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. У збірці вміщені документи від кінця 19 ст. до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа. Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933. Вибрані статті

1985, 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Упорядкувала Надія Каратницька.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статтів до п'ятдесятиліття голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Переклав з польської Богдан Струмінський. Обкладинка Ігоря Тодорука. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жакхливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1987

Ч. 1 (309)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JANUAR 1987

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Süčasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Süčasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich:
Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Йосип Тереля*: На порозі серця.
9 *Тед Галай*: Після похорону баби.
26 *Марта Тарнавська*: Перші два англомовні видання про Шевченка та їхні автори — Войнич і Расторгуєв.
45 *Наталя Лівницька-Холодна*: Юрій Липа, якого я знала.

МИСТЕЦТВО

- 56 *Марта Калитовська*: Листок Гуцалюкам до альбому.
62 *Олг'єрд Терлецький*: Смішна претенсія.
65 *Роман Савицький*: Українська пісня у світі.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 75 *Анджей Суліма Камінський*: У колі моральної та політичної сліпоти: Україна й українці в очах поляків.
88 *Василь Маркусь*: Український фактор на форумі міжнародного комуністичного руху.

СПОГАДИ

- 92 *Іван Коломиєць*: Спомини з 1930-их років.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 106 *Роман Ільницький*: Дешо про тисячоліття хрищення України.

ХРОНІКА

- 109 *Р. К.*: Міжнародна преса про Україну.
111 *Т. Кузьо*: Хроніка подій у Східній Європі та СРСР.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 121 *Kosta Cavoski*. THE ENEMIES OF THE PEOPLE. — *Тарас Кузьо*.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Василь Сердюк*: Хто був головою літературно-мистецького клубу.
127 Подяка жертводавцям
127 Просимо виправити
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

НА ПОРОЗІ СЕРЦЯ

Йосип Тереля

Верба

Оксані Мешко

Моя верба не зеленіє,
Моїй вербі розтягли душу...
А білий день біліє.
Через вчорашнє мушу.

А ще верба молила Бога,
Щоб доля молоділа...
А ще — упала при дорозі,
Упала і зомліла.

1977

Писанка

Беру яєчко, писчик, фарбу —
розписую весну на білій льолі.
Я добираю до барви барву,
я завіщаю ліпшу долю...
І стала писанка, мов цвітка.
І стала писанка, немов журба...
Я писанку віднесу влітку
на цвинтар, де росте
 стара верба,
і покладу до ніг-коріння,
нехай верба висиджує життя.
І вже оновлене моє сумління
пішло у поле,
 у жита...

1967

Грата

В. Кононові

Надлетіла думка д'граті —
груди си розбила.
Мліють кровію пілляті —
сиві, сиві крила.

Стигне думка чорним прахом,
в чорному полоні.
Нащо вбито? — жахом, жахом,
обілило скроні...

*

Прийду додому. Сяду на порозі.
А руки мої лиже правнук — Пес.
Навпроти, перед очі, при дорозі
Знайомий вид дитинства скрес:

І вже то я, малий, понад ровами
Із прутом порхаю, немов мотиль.
Не глоду корч, на будяки погані...
Я — войовничий карпів Тиль.

Затим набéру сонця повні жмені,
Туди роси студеної наллю,
І дам напитись чар Олені,
Щоб не повіла: не люблю.

Мої нути

Несу ілюзій хрест, і став я знемагати,
на сім труднім шляху покути...
Моє єство, мов пес, продовжує скавчати —
та німо бо не чути.

Мізерна є моя Голгота — я мурашка!
Я тіль... Мій дух іде на страту.
У розпачі нуднім зітхаю: "Боже, важко
ховати біль і проклинати грату".

Несу ілюзій хрест неначе тать заклятий;
уперто движу тїнь до світла —
а в скронях: він проклятий! він проклятий!
Із притиском і злістю.

Власна хата

У власній хаті жиє пес,
що гавкати не сміє.
Бува задре свій писок до небес,
і вовком виє...

Сліпої ночі пса поб'ють,
сліпої ночі пес заплаче.
А далі виє - хай уб'ють! —
мені одначе...

Слово поета

"Й за ім'я Моє будуть усі вас ненавидіти.
А хто витерпить аж до кінця, той буде спасений"
(Єв. від Марка 13:13)

Де слово, що згустками чорної крові
випльовують? — то не луди монета.
Аж лід фанатизму на зморшені брови —
погроза: убиймо поета!

Де слово, що разом з народом заплаче?
Немає народу...
Лиш тїнь від скелета
ламає суглоби у слові терплячим —
шипіння: убиймо поета!..

Де слово, що полум'ям блисне по небу?
Розпоре посліплі зіниці комета.
Ви чуєте?! — знаємо вашу потребу —
ви хочете вбити поета.

Де слово, що дзвонами вдарить урочно?
Зупинить розправу ідейним стилетом...
Розстріляне серце вмирати не хоче —
свободу!
свободу поету!

ПІСЛЯ ПОХОРОНУ БАБИ

Тед Галай

Моїй родині, особливо бабі, матері, батькові та Стеллі

Дійові особи

НЕТТІ ДАНИЩУК — жінка під шістдесятку.

ВОЛТЕР ДАНИЩУК — її чоловік, 60 років.

РОННІ ДАНИЩУК — їхній син, 25 років.

МІННІ ГОРОШКО — сестра Нетті, під 50 років.

БІЛЛ ГОРОШКО — чоловік Мінні, майже 60 років.

Дія відбувається в кухні Данищуків, в останній тиждень липня 1978 р, в малому містечку в Манітобі.

Кухня Данищуків. Ясні фіранки, вазонки, стінні прикраси, релігійний календар; стіл накритий пластиковим обрусом, пластикова квітка оздоблює його. Все дуже чепурне, але на столі залишено чашки від кави та ложечки. Валізка Ронні стоїть на підлозі. Ранній вечір, біля восьмої години. Входить Нетті в темній сукенці, в капелюшку, в руках тримає живу квітку. Кладе квітку на прилавок. Знімає капелюшок і кладе разом із торбинкою, йде в куток кімнати, до своїх капців. Входить Ронні.

РОННІ. Фу! Але гаряче! Що ти кажеш?

НЕТТІ. Це взуття замучує мене.

Входить Волтер.

РОННІ. Ось ключі від авта.

ВОЛТЕР. Поклади їх на комоду.

Волтер виходить до кімнати, там вішає свій жакет. Нетті одягнула фартушок, наповнила склянку водою і поставила туди квітку. Починає прибирати стіл. Волтер повертається.

ВОЛТЕР. Нетті, та сядь і відпочинь.

РОННІ. Мамо, сідайте. Ви напевно втомлені.

НЕТТІ. А робота сама зробиться?

ВОЛТЕР. Лиши то, Нетті. Ми пізніше зробимо.

НЕТТІ. "Лиши", то все, що ти знаєш. Коли треба щось зробити, то відразу "лиши".

РОННІ. Лишіть, я це зроблю. Ви сідайте собі.

З англійської переклав *Данило Гусар-Струк*. Про автора див. стор. 25.

НЕТТІ. Ні, ні, не треба. Мені ліпше щось робити. (Павза) Як хочеш чимсь допомогти, забери свою валізку.

РОННІ. Окей!

Забирає валізку і жакет. Виходить.

НЕТТІ. Він гейби схуд.

ВОЛТЕР. Трохи.

НЕТТІ. Боюся, що він недобре їсть.

ВОЛТЕР. Він здоровий.

НЕТТІ. Я не знаю...

ВОЛТЕР. Він здоровіший за тебе. Не журися ним.

НЕТТІ. Ти все мені кажеш "не журися". Дай мені трохи пожуритися, коли мені хочеться журитися.

ВОЛТЕР. Добре. Журися.

НЕТТІ. Окей! (Павза) Чи він казав, як довго буде в нас?

ВОЛТЕР. Ні.

Входить Ронні. Павза.

РОННІ. Все пішло гладко сьогодні.

ВОЛТЕР. Так, був гарний похорон.

РОННІ. Баба дуже гарно виглядала.

НЕТТІ. Так, вона гарно виглядала.

РОННІ. А обід який приготували ті жінки! Я й не пригадую, коли я так багато їв.

НЕТТІ. Ті жінки! Ох! Вони всі такі безрадні. Навіть на похоронах моєї мами прибігають до мене: "Нетті, скільки кави всипати?" "Нетті, скільки сметани додати до бараболі?" Я радо позбулася б тої церковної роботи!

РОННІ. То чому не позбудетеся?

НЕТТІ. Як!? А хто буде там все робити?

РОННІ. Вони напевно дадуть собі раду без вас. Якщо ви не позбуваєтеся, то тільки тому, що самі цього хочете.

НЕТТІ. Я не хотіла, щоб вони мені докучали спеціально нині. Ти бачив. Вони ні на хвилинку не лишали мене в спокої.

ВОЛТЕР. Я піду пушу зрошувач.

Волтер виходить. Павза.

НЕТТІ. Ти не сказав, як довго будеш у нас.

РОННІ. До неділі.

НЕТТІ. О, а я думала, що побудеш довше.

РОННІ. Ще трохи і я б узагалі не приїхав. Я мав стільки турбот

усе полагодити. Після вашого телефону в суботу я цілу неділю телефонував людям і бігав. Я не мав досить грошей на квиток і не хотів затримуватися ще один день, щоб піти до банку. То я бігав до всіх, кого знав... десять доларів тут, двадцятку там... і навіть пізніше я не знав, чи зможу дістати місце на поїзді. Але пощастило.

НЕТТІ. Ти казав, що, мабуть, не зможеш приїхати.

РОННІ. Я знаю... Але... я хотів приїхати.

НЕТТІ. Ти не мусів приїжджати тільки задля мене. *(Лавза)*

РОННІ. Я хотів... Ще раз побачити бабу.

НЕТТІ. Вона хотіла б тебе видіти перед смертю. "Ронні відвідає мене? — казала. — Ронні все відвідує мене".

РОННІ. Чи вона одержала ті карточки, що я вислав?

НЕТТІ. Так. Їй було так приємно, що вони були по-українськи. То було все, що прийшло від онуків.

Входить Волтер.

Але вона хотіла тебе бачити. А тоді їй здавалося, що лікар — це був ти. "Видиш, Ронні відвідує мене. Ронні щодня приходиться до мене".

РОННІ. Шкода, що Леррі та Едді не могли тепер приїхати.

НЕТТІ. Так, але вони були, ще доки баба померла.

РОННІ. Я хотів приїхати, але я мусів скінчити дисертацію.

НЕТТІ. Я певна, що якби ти попросив своїх професорів, вони дозволили б тобі приїхати.

РОННІ. Мамо, ви не розумієте.

ВОЛТЕР. Так. То ти тепер доктор.

Нетті розставляє чашки й включає електричний чайник.

РОННІ. Математики. Ну, ще не зовсім. Треба чекати осінньої конвокації в листопаді. Але робота зроблена.

НЕТТІ. Аж восени? Ну, то чого ти так спішився?

РОННІ. Я починаю нову працю в вересні. Я не хотів, щоб ще дисертація висіла мені над головою.

ВОЛТЕР. То є в університеті?

РОННІ. Ні, в коледжі.

ВОЛТЕР. А чи ти повернешся знов?

РОННІ. Куди?

ВОЛТЕР. До університету.

РОННІ. Ні. Після докторату нема чого там робити. *(Сміється.)* Я тепер уже все знаю, і мені не дозволять туди повертатися.

НЕТТІ. Ой, ви діти! Ви думаєте, що ви все знаєте. Пий каву й їж бублика.

Ронні бере бублика.

ВОЛТЕР. Я повинен був би, але не почуваюся так, як я собі уявляв. Я думав, що це буде якесь... якесь велике, надзвичайне відкриття ... але загалом ... це було тільки ... нудно.

ВОЛТЕР. То ще зарано. Почекай трохи.

РОННІ. Мабуть.

НЕТТІ. Як тобі смакує бублик?

РОННІ. Що? О, добре.

НЕТТІ. Не такий добрий, як звичайно?

РОННІ. Ні, дуже добрий. (*Нетті потакує головою. Він звертається до Волтера.*) Але дивно, як воно сталося. Я якось не міг ні до чого дійти. Я вже хотів усе кинути. Три тижні нічого не робив. Раптом, одна маленька річ стала на своє місце. Тоді ще одна. Нічого надзвичайного, і враз усе було скінчене. Якось ніби підкралося до мене, коли я не дивився.

НЕТТІ. Коледжі! Університети! Я скінчила тільки 5 клас, а вмію більше, ніж будьхто з вас робити.

РОННІ. Але ж ви самі посилали нас до університетів.

НЕТТІ. Якби то я знала, то не дозволила би вам йти поза 5 класу. Ви всі пороз'їздилися, а коли яке приїде додому, то думає, що всі розуми поїло.

РОННІ. Слухайте, мамо, а чому б вам не приїхати й не відвідати мене в Ванкувері? Я б дуже хотів показати вам гори й море.

НЕТТІ. Як ми можемо поїхати, два такі старі недоробки?

ВОЛТЕР. Ми повинні поїхати. Хоч раз перед смертю повинні подивитися, як живуть наші діти.

НЕТТІ. Та як ми можемо їхати? Треба город пильнувати. І Білл такий хворий. Він може гигнути кожної хвилини. (*Дивиться на стінний годинник.*) Вони казали, що може заїдуть, заки повернуться до Вінніпегу.

РОННІ. Це тільки оправдання. Чому ви не хочете приїхати?

НЕТТІ. А де б ми спали? Ти ж не маєш місця.

РОННІ. Та певно, що маю. Ви можете спати в спальні, а я на софі.

НЕТТІ. Я не знаю. (*Лавза*) Ти ще далі вештаєшся з тою дівчиною?

РОННІ. З Сузан? Так.

ВОЛТЕР. Ти, може, думаєш женитися?

РОННІ. О, ні. Вона хоче зробити докторат з лінгвістики.

ВОЛТЕР. Не треба задовго чекати.

НЕТТІ. Ти писав, що помогав їй перепроваджуватися.

РОННІ. Так.

НЕТТІ. Чи вона знайшла гарне помешкання?

РОННІ. О, так, навіть дуже гарне.

НЕТТІ. Близько тебе?

РОННІ. Ні. Вона не любить західньої частини. Це в Кіцілано.

НЕТТІ. О, а то краща частина?

РОННІ. Ви мусите приїхати й самі подивитися.

НЕТТІ. З'їж ще одного бублика.

РОННІ. Не можу. Ви їздили відвідувати Леррі й Едді в Едмонтоні. Хіба вам не подобалося?

НЕТТІ. Той Едді, все хотів щось мені показати. В них була "грецька" вечірка, запросили всіх своїх приятелів греків, аби мені показати, які то вони важні. А що я про то знаю? Тепер вони поїхали до Бангладешу. Це недобре для їхніх дітей. Я не розумію, чому вони мусять так товктися по світі.

ВОЛТЕР. Така його праця. Він інженер. Мусить їздити.

РОННІ. Це не шкодить дітям. Їм це подобається. Але все таки, відвідайте мене. Якщо справді хочете, то знайдете спосіб.

НЕТТІ. Все буде залежати від того, як я буду чутися. Якщо буду слаба, то не буде сенсу кудись їхати. Я тоді нікому непотрібна. Одного дня піду до старечого дому й скажу їм: "Дозвольте мені тут працювати, як довго ще зможу; я не хочу грошей, але, як вже буду застара, мусите заопікуватися мною".

РОННІ. Як схочете приїхати, то знайдете спосіб.

ВОЛТЕР. Ти думаєш, що вони тебе схочуть?

НЕТТІ. Певно, що схочуть. Я ще можу працювати. І я вмію ходити коло старих. Чому б мене не хотіти? Я не хочу бути тягарем для родини.

РОННІ. Ну, то трохи рано про це говорити.

НЕТТІ. А хто мене візьме до себе? Ти? Ти маєш своє життя. А Леррі й Едді? Я їм казала, я їм говорила перед від'їздом: з бабою гірше. Вона довго не потягне. І ми старіємо. Що якби ми ослабли й померли, а вас тут не було? Чи ви подумали про це? А він відповів: "Так". Добре. І вони собі поїхали.

ВОЛТЕР. Наші діти не думають так, як ми. Так повинно бути.

РОННІ. А як баба себе почувала, коли була з вами?

ВОЛТЕР. Вона не була на заваді.

РОННІ. Чи вона була дуже хвора?

НЕТТІ. Ні, не так щоб була хвора, але хтось цілий час мусів сидіти коло неї. Вона не хотіла бути сама.

РОННІ. Дивно було бачити її... там у церкві...

НЕТТІ. Може, якби ти частіше ходив до церкви, то не було би так дивно.

ВОЛТЕР. Чи ти ходиш до церкви в Ванкувері?

РОННІ. Ні.

НЕТТІ. Діти, діти! Ви думаете, що вам не треба Господа Бога? Ви ходите до тих університетів і думаете, що ви мудріші від Бога! Всі розуми поїли!

РОННІ. Не починаймо знову...

НЕТТІ. Ти тільки зачекай, поки будеш мати якусь біду, тоді пізнаєш. Все, що я пережила... Я би не витримала того якби не знала, що Бог мені допоможе.

РОННІ. Мамо, я маю свою віру. Я волю медитувати.

НЕТТІ. Медитувати! Ми це називаємо молитвою! І це було добре для нас. Ми не стидалися впасти на коліна.

РОННІ. А я не боюся стояти на своїх ногах!

ВОЛТЕР. Ронні! *(Здивований Ронні обертається до нього.)* Візьми ще одного бублика! *(Підсовує до нього тарілку. Ронні бере бублик.)*

НЕТТІ. Ти думаєш, що ти замудрий для Бога.

ВОЛТЕР. Вистачить, Нетті. *(Павза)* В церкві нині було багато людей.

НЕТТІ. Мінні й Тереза були з цілими родинами. Тільки в нас когось бракувало. Але вона так гарно виглядала. Мені буде сумно без неї.

РОННІ. Коли всі проходили й цілували востаннє бабу, я спочатку радів, що ті, що несуть труну, не йдуть цілувати. Потім мені стало жаль, і я також хотів піти. Але не пішов. А тепер гризу себе.

ВОЛТЕР. Це неважно.

НЕТТІ. Колись, у старі часи, казали, що, якщо не попросишся з мерцем, то все будеш за ним банувати.

РОННІ. Щось здержало мене.

НЕТТІ. Чи ви бачили, як Тереза ревіла на цілу церкву? А перед тим вона хотіла віддати бабу до старечого дому.

РОННІ. Але баба була в них довгий час.

НЕТТІ. Ніхто їх не просив брати її до себе. Але вони розлютились на мене, коли я сказала, що візьму її до себе. А вони не мусли навіть сидіти коло неї. Коли вона була в шпиталі, я щодня автобусом доїздила до Вінніпегу, щоб бути коло неї, бо вона цілий час витягала собі ті рурки з жил. Медсестри хотіли, щоб я лишилася також на ніч, та я не могла. Я сказала: "Подивіться на мене, я сама слаба. Я не можу цілу добу сидіти".

РОННІ. Ні, певно, що ні. Ви повинні були комусь іншому дати можливість посидіти замість вас.

НЕТТІ. Спробував би ти! Вони всі зайняті.

РОННІ. Треба було це якось влаштувати.

НЕТТІ. А тоді сказали, що вона вже може йти до дому. Але

Джек не хотів її більше, він хотів віддати її до старечого дому, там не мали для неї місця, й тоді я сказала, що заберу її до себе.

ВОЛТЕР. Певно, що так. В нас багато місця.

НЕТТІ. А Джек і Тереза мало що мене не з'їли зі злоти. Вони такі дивні, — що я не скажу, вони на мене скачуть.

ВОЛТЕР. Забудь про то, Нетті. Всі були поденеровані.

НЕТТІ. Я не дбаю. Я взяла її до себе та й не жалую. Вона не була на заваді. Їй тут було приємно.

ВОЛТЕР. Ні, вона не була на заваді. Тільки треба було з нею сидіти.

РОННІ. Чи вона була... Чи знала, хто ви?

НЕТТІ. Не все. Часами питала мене: "А де Нетті?" І я відповідала: "Я Нетті". А вона тоді, дививться на мене та й каже: "А де твоя мама?" А коли я відповідала: "Ви моя мама", це її збивало з пантелику. Вона тоді дивилася на мене і сиділа так тихо, тихо. Тоді я відповідала: "О, вона вийшла на хвилинку", і це тішило й заспокоювало її.

РОННІ. Ви писали щось у листі про те, що вона завжди говорила до якогось хлопчика.

ВОЛТЕР. О, це бувало цілий час. Вона все питалася за хлопчиком, часом їй здавалося, що вона його бачила, тоді нагиналася допереду й (*простягає руки*) приказувала "хойці, хойці".

НЕТТІ. Часами вона хотіла вийти до кухні, то ми її виводили. Вона сиділа і виділа його на тому он кріслі, на малюнку. Вона вздріє його там і каже: "Бачите, он він". Вона знала, що то крісло, але все ж виділа його.

РОННІ. Я її пригадую собі такою. Завжди доглядала дітей. Чи вона казала, хто був той хлопчик?

ВОЛТЕР. Ми думаємо, що то був Денис. Вона майже сама його виховала.

РОННІ. Денис?

НЕТТІ. Він попав у гістерію, коли побачив бабу в труні під час панахиди.

ВОЛТЕР. Треба було залишити його сьогодні вдома. Джекові було дуже неприємно, бо Денис хотів, щоб його дідо жив з ним. Ну, хіба то було неможливе?

РОННІ. Їм треба було поговорити з ним. Дуже важливе, щоб дитина зрозуміла, що то зовсім нормально почувати те, що вона почуває, щоб то не було.

НЕТТІ. Ті, що не мають дітей, думають, що знають, як виховувати. В старі часи, коли дитина напудилася, ми топили трохи воску і виливали в склянку з водою. І тоді по формі воску було видно, що настрашило дитину. Я тоді вмачала два пальці й робила знак хреста на чолі дитини. І воно переставало плакати й засипало.

РОННІ. Чи ви колинебудь робили таке мені?
НЕТТІ. Певно.
РОННІ. І баба вам?
НЕТТІ. Аякже.
РОННІ. Ви казали, що баба була щаслива.
НЕТТІ. Виглядало, ніби вона вже сиділа на ліжку й простягала руки, щоб її обняти.
РОННІ. То гарно. То гарно бути таким.
НЕТТІ. Атож я й обніму, а вона каже: "Де Нетті?", а я їй відповідаю: "Я Нетті". Вона дивиться (*відкриває очі*) і тоді питається "А де твоя мама?" Ну, то я відповідаю: "О, вона тількищо вийшла на хвилинку". Бо, якби я щось інше сказала, вона б змішалася.
ВОЛТЕР. А часами вона думала, що вона ще вдома, в старому краю.
НЕТТІ. Вона, бувало, каже, "Скоро, скоро, збирайся. Дивись, вже танці, а нам треба добитися до сусіднього села на забаву. До сусіднього села, як говорили там удома. А тоді вона каже, "Дивися, які квіти. І дерева цвітуть, вздовж дороги, де нам треба йти".
РОННІ. А як вона знову захворіла?
НЕТТІ. Серцевий удар. То вони забрали її тут назад до шпиталю, але вже мені було легше. Я шодня ходила посидіти коло неї... тільки два дні... Тереза не ходила на працю й також сиділа...
ВОЛТЕР. Їй почало привиджуватися.
НЕТТІ. Їй привиджувався тато, а потім їй здавалося, що вона бачить Бога. А то було волосся на стелі... вона дивилася (*дивиться вгору*), показувала й говорила "Бачите... бачите... це Бог... Аво Бог!" І вона підносила руку, наче б хотіла його дістатри (*підносить праву руку*), а тоді рука падала (*рука падає, як нежива*) і вона простягала (*простягає поволі руку*), а тоді рука падала (*рука падає*). А то привидівся їй тато, "Дивися, дивися, каже, тато" і вона простягала руку, щоб він взяв її до себе (*простягає*) і тоді (*рука падає*) рука падала.
РОННІ. Мені весь час здається, що вона була остання з тієї генерації.
НЕТТІ. Кінець був дуже спокійний. Вона сиділа. Раптом захлинулася (*захлинається*) і було по всьому. (*Павза*) Там у пивниці є її скриня. Може ти хочеш щось на ... пам'ятку?
РОННІ. Я не знаю. А що в ній є?
НЕТТІ. Мусиш подивитися. (*До Волтера.*) Я тобі казала, що треба винести скриню наверх.
ВОЛТЕР. Завтра, Нетті, зробимо це завтра.
РОННІ. Ви не мусите її виносити. Я зйду завтра й сам перегляну.
НЕТТІ. Завтра ти щось іншого будеш мати до роботи. (*До*

Волтера.) Чому ніхто інший не додумається, що треба зробити? Чому я все мушу всім займатися?

ВОЛТЕР. Нетті, ще є час. Щойно був похорон.

НЕТТІ. Якби Джек і Тереза прийшли й узяли собі, що хочуть. І також всі інші. Я не знаю, що з цим усім робити.

РОННІ. Це не горить.

НЕТТІ. Там її одяг. Але він нікому не порібний. А я не маю місця для нього.

РОННІ. Занесіть до старечого дому.

ВОЛТЕР. Певно, що так. Вони то візьмуть.

НЕТТІ. Тоді ціла родина буде зла на мене. Я воліла би, щоб вони прийшли й подивилися. Я думаю, що треба винести скриню наверх.

ВОЛТЕР. Нехай стоїть собі там. Тепер загаряче, щоб її витягати.

НЕТТІ. А що, як прийдуть Мінні й Білл? І Ронні міг би подивитися.

РОННІ. Не виносіть тільки задля мене. Я справді не думаю, що там є щонебудь, що мені придалося б.

НЕТТІ. Тобі вже навіть ми не "придалися". Ти ніколи навіть не показуєшся додому!

РОННІ. О, Боже...

ВОЛТЕР. Це по-дурному, Нетті. Ти тільки нервуєш себе.

НЕТТІ. Як мені не нервуватися? Я непотрібна своїм дітям. Всі сердяться на мене. Джек і Тереза весь час кричать на мене. Що я злого зробила? Скажи мені, що я злого зробила? Хтось мусів взяти бабу. То я взяла. А вони всі на мене висипалися.

РОННІ. А ви не хотіли її взяти?

НЕТТІ. Справа не в тому, чи я хотіла чи ні... хтось мусів.

РОННІ. Якби ви сказали, що хочете її взяти, то може, вони не почувалися б так, ніби ви їх осуджували.

НЕТТІ. А що я? Всі мене осуджують! Пощо казати, що я хочу? Я ніколи не мала того, що я хотіла, і ніколи не буду мати. Я роблю те, що треба.

Нетті збирається йти.

ВОЛТЕР. Куди ти йдеш?

НЕТТІ. По скриню.

ВОЛТЕР. Лиши то, Нетті.

НЕТТІ. Ти не мусиш мені помагати. Я сама її винесу.

ВОЛТЕР. Сідай. Я винесу.

НЕТТІ. Я не хочу, щоб ти мені помагав.

ВОЛТЕР. Нетті! (*Павза*)

НЕТТІ. Ронні, поможи татові.

Волтер йде до дверей.

ВОЛТЕР. Тільки на сходах. *(Ронні йде за татом.)* Ні, сиди. Я тебе покличу, коли буде треба.

РОННІ. Вже краще піду відразу.

ВОЛТЕР. Сиди. Я тебе покличу, як буду готовий.

Волтер виходить.

НЕТТІ. Не знаю, що з татом. Він все відкладає. *(Павза)* він, мабуть, змучений, але мені нелегко через це.

РОННІ. Він робиться повільніший.

НЕТТІ. Так, він занепадає. І такий дивак став. Я не знаю, що з ним робити. Такі дивні думки має!

РОННІ. Які думки?

НЕТТІ. Він не хоче нікуди йти. І ніколи мене не чує. Я говорю й говорю, а він ні слова не чує. Все, що його цікавить — це порпатися в городі.

РОННІ. Гарний город цього року.

НЕТТІ. Він все мішає. І робиться такий нервовий, коли його підганяти. А від того випадку боїться їхати автотом.

РОННІ. Вам обом добре було б кудись трохи поїхати.

НЕТТІ. І такий забудькуватий. Він забув би їсти, якби я його не закликала. Я не знаю, що він робив би без мене. Йому було б тяжко, якби я перша пішла.

РОННІ. Нема чого про таке думати.

НЕТТІ. Ліпше, б якби він пішов першим. Я легше можу давати собі раду.

РОННІ. Хор гарно співав сьогодні.

НЕТТІ. Що?

РОННІ. Хор. В церкві.

НЕТТІ. Ага. Так. Співали гарно. Я завжди чую в голові, як повино бути. Мої груди наповнюються і мені здається, що я могла б так співати, як чую. Та я не вмію співати. І дивуюся, чому я не можу заспівати так добре, як чую в голові. Я ніколи не мала нагоди робити те, що було в мені — співати, танцювати. Коли ми були малі, не було грошей, але перше, що тато купив — був грамофон, і в хаті завжди були спів і танці. Тато робив усе з нами, дітьми. А я ось такого чоловіка знайшла. Коли йшли на забаву і загравала музика, я хапалася за крісло, бо аж тряслася, так хотіла танцювати. А він ніколи мене не запросив до танцю. Тепер, це вже неважно. Тим більше, коли когось втратиш. *(Павза)* Не знаю чому, я була така дивна дитина. Я все мала такі дивні думки і все роздумувала над

усім.

РОННІ. Над чим ви роздумували?

НЕТТІ. О... над усім.

РОННІ. Але над чим?

НЕТТІ. Ну, пам'ятаю я все думала, як світ міг тримати на собі все те... дороги, будинки, людей... яких було все більше й більше. І часами я роздумувала, чи все це не завалиться...

ВОЛТЕР *(за-за сцени.)* Ронні!

РОННІ *(кричить.)* Йду. *(Ронні виходить. Нетті йде за ним.)*

НЕТТІ. Уважно! Вважайте на стіну! *(Волтер входить задом, вносячи з Ронні скриню, вдаряється об Нетті.)* Уважно! Що з тобою!?

РОННІ. Де ви її хочете?

НЕТТІ. Ох... *(оглядається)* ось там.

Ставлять скриню. Волтер і Ронні знову сідають. Нетті стоїть над скринєю. Стирає зверху порох.

НЕТТІ. Едді все казала, що хоче мати одну з бабiniх хусток зі старого краю. Не знаю, чи сховати одну для неї, чи ні.

ВОЛТЕР. Певно, що так. Витягни одну.

НЕТТІ. Їй треба було про те подумати, заки вони поїхали. Може хтось інший тепер схоче.

РОННІ. Витягніть одну тепер й усе.

НЕТТІ. Так, так а Тереза прийде й почне виговорювати. Ні, краще ні.

РОННІ. Едді буде прикро.

НЕТТІ. Вона не переймається моїми почуваннями. Ані Леррі. Він тепер такий дивак. Хоче розказувати мені куди він їздив, показувати мені всілякі фотографії. А що я про це все знаю?

РОННІ. Він хоче вам показати, де він був... що він робить.

НЕТТІ. Я не знаю. Може він хоче, щоб я його хвалила, чи щось такого. Я не можу. Я його всього не розумію. Я не розумію, чому він так часто мусить їздити.

ВОЛТЕР. Така його робота. Нашим дітям не вистачає тільки сидіти, так як нам.

НЕТТІ *(йде до чайника.)* Пийте каву.

Волтер і Ронні підходять до столу й насипають розчинної кави в чашки.

ВОЛТЕР. Які кляси ти будеш вчити?

РОННІ. Не кляси, а перший і другий курси університету.

НЕТТІ. Тобі треба буде купити щось з одягу.

РОННІ. Ні, там не дуже формальні.

НЕТТІ. Ми можемо купити тобі костюм, як подарунок.

РОННІ. Я не ношу костюмів. Ви не мусите робити мені дарунки.

ВОЛТЕР. Але ми хотіли б тобі щось подарувати.

РОННІ. Добре, тоді приїдьте мене відвідати. Це буде ваш дарунок для мене.

ВОЛТЕР. Як про мене, то можемо їхати.

НЕТТІ. Я не знаю. Побачимо. Так як я почувуюся... *(Ставить чайник на стіл. Дивиться на скриню. Підходить до неї, відкриває. Дивиться хвилинку. Виймає хустку.)* Може я таки вийму одну для Едді?

ВОЛТЕР. Певно. Відложи для неї.

НЕТТІ. Ось пара старих фотографій. Може ти їх хочеш, Ронні?

РОННІ. Ні, я не думаю.

НЕТТІ. Але хоч подивися на них.

РОННІ. Я не маю для них місця. Моя квартира мала.

ВОЛТЕР. Іди подивися. *(Нетті вже закриває скриню.)* Може щось побачиш, що тобі подобається.

НЕТТІ. Я піду й заховую це. *(Показує на хустку, виходить.)*

ВОЛТЕР. Ти повинен щось собі взяти.

РОННІ. Нічого мені там не здасться. І мені незручно щось брати. Я бабу майже не бачив останніми роками.

ВОЛТЕР. Щоб мамі зробити приємність.

РОННІ. Тату, я не можу робити все, що вона хоче. Я тоді почувуюся як маріонетка.

ВОЛТЕР. Це ж лише кілька днів. І вона тепер така пригнічена. Візьми щось. Це тобі шкодить?

РОННІ. Кожного разу, як приїжджаю, обіцяю собі, що все буде інакше. Що не буду сердитися. Що нам буде приємно разом. Я навіть зголив свою бороду до чорта! І кожного разу те саме. Я починаю почуватися стертим...

ВОЛТЕР. Що тобі станеться, коли візьмеш собі щось бабине?

РОННІ. Як це ви завжди можете робити, як їй хочеться?

ВОЛТЕР. А пощо робити клопоти? Ти такий же впертий, як твоя мама.

РОННІ. Я!? Такий як мама?

ВОЛТЕР. Візьми щонебудь, щоб зробити їй приємність.

РОННІ. Ні. Ваш спосіб. Я не можу бути таким як ви. Мушу мати щось, від чого не зречуся.

Павза. Нетті повертається. Бачить, що Волтер тре собі шию.

НЕТТІ. Що з тобою? Знову дістасш болі голови?

РОННІ. Болі голови?

ВОЛТЕР. Ні, мені просто дуже хочеться спати.

РОННІ. У вас бувають болі голови?

НЕТТІ. Від того випадку.
ВОЛТЕР. Тепер вже не так зле. Але спочатку мені починало гудіти в рамені, а тоді переходило на голову.
РОННІ (*дивиться крізь вікно*) Ваш город дуже гарний.
ВОЛТЕР. Непоганий, правда.
РОННІ. Я не пригадую, щоб він колинебудь був такий чепурний.
НЕТТІ. Не такий гарний, як той, що ми мали на нашій фермі.
Сливи саме могли вже цвісти, коли ми її покинули.
ВОЛТЕР. Я мушу щодня підливати. Дуже сухо.
НЕТТІ. Добре для фермерів. Жнива.
ВОЛТЕР. Так, все досягло. Буде добрий урожай.
РОННІ. Ви далі тужите за фермою?
ВОЛТЕР. Часом.
НЕТТІ. Не було виходу. Ми не могли дати собі ради.
ВОЛТЕР. Була добра ферма, тільки погода...
НЕТТІ. І перші роки. Кожної зими ти мусів йти й різати дерево.
РОННІ. Як довго ви то робили?
ВОЛТЕР. Яких п'ять років. Як дістали ферму.
НЕТТІ. Шість років. Ти поїхав рубати дерева першої зими на ферму і їздив аж до народження Леррі.
ВОЛТЕР. Ну, то мусіло бути шість років.
РОННІ. Чи треба було мати дозвіл?
ВОЛТЕР. Так, треба було їхати до Вінніпегу за дозволом. Спочатку можна було різати денебудь. Але пізніше дозволяли тільки обмежно йти в ліс. Одної зими ми дістали дозвіл там, де рубали Чорнії рік тому; то коли Чорнії прийшли по дозвіл, їм відмовили, хібащо вони б яось домовилися з нами. Отож Чорнії прийшли та й кажуть нам забиратися. Але ми різали тільки зелену смереку на м'якуш для виробу паперу, то ми їм сказали: "Дивіться, ми вже проклали тут дорогу й тнемо зелену смереку. Ви тніть модрину на сушення; ми можемо разом тут працювати". От так і погодилися.
РОННІ. Чи було багато бійок?
ВОЛТЕР. Ні, не між нами. В деяких місцях були. Деякі люди рипалися: "А ти хто, щоб мені наказувати?" Але ми ніколи так не робили. Ми все переговорювали. Ви хочете це, а ми хочемо це, то обміркуймо, як нам бути. Тільки одного разу Андрій Масло грозив усім, що вижене нас з лісу. Він чванився Джорджеві, що вистроїть нас у рядочок і виведе. (*Сміється*) Він цілий час повторював, що поставить нас у рядочок, і ми вийдемо так з лісу. То я сказав: найспробує. Але він ніколи не показався.
НЕТТІ (*дивиться на стінний годинник*). Я не думаю, що Мінні й Білл прийдуть. Мабуть, вона гнівається на мене через те, що я їх не відвідала в Вінніпезі.

ВОЛТЕР. Їм далеко їхати, а Білл виглядав змучений.

НЕТТІ. Як я могла їх відвідати? Я мусіла щодня сидіти коло баби. Вони майже ніколи не приходили.

РОННІ. Як чується вуйко Білл?

ВОЛТЕР. Не гірше.

НЕТТІ. Він дуже прибитий. Три рази на тиждень мусить іти на ту машину-діалізатор. Може ліпше, як вони не прийдуть. Я можу розплакатися, коли подивлюся на нього — без ніякої надії.

РОННІ. Він добре чувся на тризні.

НЕТТІ. Я така нашпанована. Якби я хоч могла розплакатися або щось.

ВОЛТЕР. Може ти лягла б?

НЕТТІ. То не помагає. Нічого не помагає. Тільки праця. Часами, коли запрацююся, стає трохи легше.

РОННІ. Тета Мінні розповідала мені про того... Петра... що застрелив свого батька.

НЕТТІ. Лікарі казали, коли витягли частину моєї кишки, що я вже не буду такою нервовою. Але тепер... я прямо дерев'янію. Ох, коли б то я могла виплакати.

ВОЛТЕР. Роні питався про сина твоєї кузини Кашки.

НЕТТІ. Про Петра?

РОННІ. Так. Як це сталося?

НЕТТІ. Він застрелив Артура... коли той привів іншу жінку до хати.

ВОЛТЕР. Він все був розвезений. Вони обоє були за старі, коли він народився.

НЕТТІ. То правда. А потім Кашка все була слабка, і Артур почав бігати за іншими жінками. А коли Кашка померла, Петро не хотів забратися з хати, навіть тоді як оженився. Казав, що то дім його мами і він не покине маминого дому. Тоді Артур привів свою коханку, а Петро його застрелив.

РОННІ. З ним щось було недобре... Я тільки раз його стрічав. Пам'ятаєте? Коли вони приїхали з Дітройту? Всі були такі схвильовані. Мені було десь вісім років, і ми разом пішли до баби.

НЕТТІ. Ти мав показати їм дорогу.

РОННІ. І щось трапилось. Я не можу пригадати, що... але я зайшов до хати, а всі казали: "йди надвір й бався з Петром". Але я не хотів. Тоді ви приїхали ввечорі, і я поїхав з вами додому замість лишитися в баби. Чи ви пригадуєте?

ВОЛТЕР. Ні.

НЕТТІ. Може він штовхнув тебе або щось.

РОННІ. Ні. То було щось інше, бо після того я довший час не хотів їхати до баби. Колись я дуже любив бути в баби, а після того я більше вже не хотів. Чи ви пам'ятаєте?

ВОЛТЕР. Ні.

НЕТТІ. Ні. Нічого не було. Він напевно тільки штовхнув тебе. Ти все був такою чулою дитиною. То недобре бути таким. Я знаю. Або міркувати над речами. І так нічого не довідаєшся.

РОННІ. Як наприклад чому земля не западеться?..

ВОЛТЕР. Що?

РОННІ. Мама оповідала...

НЕТТІ. Ронні! Замовкни!

РОННІ. Що вона завжди дивувалася, коли була дівчинкою, чому земля не западалася. *(Павза)* З усіма новими дорогами, будинками й людьми.

ВОЛТЕР. О-о-о. *(Павза)* Так, але коли подивитися з іншого боку, то все те вийшло з землі і нема зайвої ваги. Все уже було й далі є.

НЕТТІ. Але не люди!

ВОЛТЕР. Ні, не люди.

НЕТТІ. І все було в землі, а не на ній.

Стук у двері. Входять Мінні й Білл. Лице Білла дуже почорніле, і він рухається поволі, тримаючися за меблі.

МІННІ. Волтер!

НЕТТІ. Мінні, Білл! Заходьте. Ми думали, що ви вже поїхали назад.

ВОЛТЕР. Заходьте! Сідайте!

НЕТТІ *(показуючи на Білла)*. Волтер, допоможи йому!

БІЛЛ. Я не потребую допомоги.

МІННІ. Ми вже їхали додому, але я сказала Біллові: "Ми краще зайдемо до них, бо як не зайдемо, то Нетті буде думати, що ми гніваємося за те, що вона не відвідала нас в Вінніпегу".

НЕТТІ. Ні, я б того не подумала.

БІЛЛ. О-о, ні!

МІННІ. Білл! А ми не гніваємося. Ми розуміємо, що ти мусіла сидіти коло мами.

БІЛЛ *(до Ронні)*. То твоя мама змусила зголити бороду?

НЕТТІ. Я рада, що ви зайшли, але не треба було турбуватися.

РОННІ. Я зголив, заки приїхав.

МІННІ. Я так эле чулася, що не могла посидіти з мамою.

ВОЛТЕР. Стягни плащ, Білл. Тут гаряче!

НЕТТІ *(до Мінні)*. Ти не мусіла гризти себе. Ти маєш досить своїх клопотів.

БІЛЛ. Я прію, як свиня.

МІННІ. Нетті, я дійсно хотіла, але як я могла? Білл три рази на тиждень ходить до тої машини. А я далі боюся їздити автом у місті.

ВОЛТЕР *(виходячи з плащем Білла)* Ти досить добре їздиш.

МІННІ. Та як мусиш, то їздиш.

Волтер виходить.

НЕТТІ. Я влучу чайник. *(Йде до кухні.)*

МІННІ. Ну, Ронні, надовго тут?

РОННІ. До неділі.

МІННІ. О, чому так коротко?

НЕТТІ. Він зачинає нову працю. Буде вчити в коледжі.

МІННІ. О! *(Вона й Білл переглядаються.)* То гарно. Яка шкода, що ти не міг побачити бабу доки вона померла.

НЕТТІ. Він мусив скінчити свою тезу.

РОННІ. Я хотів приїхати, але було... прямо неможливо.

МІННІ. І Леррі не було. Мені було так прикро.

НЕТТІ. Він має працю.

МІННІ. Де він тепер? В Індії?

НЕТТІ. В Бангладеші.

Мінні та Білл знов переглядаються. Входить Волтер.

БІЛЛ. Ті діти. Вони думають, що всі розуми поїли й їздять по світі. Я не бачу, чому вони не можуть всидіти на одному місці.

НЕТТІ. Ми тяжко працювали, щоб наші діти могли ліпше жити, ніж ми. Їм не вистачає сидіти так, як ми, й нічого не робити.

МІННІ. Ну, Нетті, то ти, мабуть, дуже горда, що твої діти такі вчені! А я тішуся, що мої діти коло мене, що всі можуть бути разом, коли щось сталося б.

БІЛЛ. Так що, Ронні, ти ще один ступень здобув?

РОННІ. Так.

БІЛЛ. А як це називається?

РОННІ. Докторат з філософічних наук.

БІЛЛ. Така довга назва. А чи вони вчать вас, як ліпше жити?

НЕТТІ. Наші діти не будуть мусити гарувати так, як ми.

МІННІ. То коли ти женишся, Ронні?

РОННІ. Я ще не пляную цього.

БІЛЛ. Може йому не подобаються дівчата!

НЕТТІ. Він вчиться й не має часу на такі дурниці.

РОННІ. Є в мене дівчина, з якою я стрічаюся.

БІЛЛ. О, то може вони живуть разом? Всі тепер таке роблять.

МІННІ. Ти, Нетті, повинна б зробити їм несподіванку: поїхати туди, побачити, що він там виробляє!

НЕТТІ. Вона мешкає окремо, в Кілтисані.

БІЛЛ. Це ненормально, щоб такий молодий хлопець, як ти, не був жонатий. Як ти грієш свої ноги в ліжку?

РОННІ. Ну, а хіба треба бути жонатим для цього?

НЕТТІ. Пийте каву, Білл і Мінні. Волтер, чому ти сидиш і нічого не робиш? Принеси пару бубликів.

Вони насипають ложечками каву в чашки.

Далі буде

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Тед Галай молодий канадський драматург українського походження. Його п'єса, одноактівка *Після похорону баби* нагороджена на конкурсі. Її ставив Любомир Микитюк в Торонто, і українська публіка зустріла її доволі мішано. Це не довга і не дуже складна п'єса, але варто над нею застановитися. Галай зумів у дуже простих словах і в буденній ситуації після похоронної зустрічі деяких членів рідні відтворити не тільки багаті на нюанси родинні стосунки: розбіжності між "ученими" дітьми і не дуже вченими батьками, конкуренцію між сестрами в піклуванні старою мамою і в вихованні дітей, але також різними чіткими мазками змалював суттєве українство канадських українців, їхні імена вже зовсім занглізовані або й цілком англійські. Український варіант виринає тільки в момент дуже ніжного розчулення (Мінні кличе Нетті Настею). Українська мова зникла, хоч є віра й надія, що діти (Ронні) вмітимуть читати Шевченка й Франка — тих двох стовпів української духовости для пересічної більшости. Де-не-де з'являються українські слова в англійському тексті — типова інтеграція, яка відбувається дійсно в канадській мові канадських українців. Не менш цікавим є те, що хоч у цій одноактівці немає багато місця на тривимірне змалювання дійових персонажів, все ж таки Галай зумів підхопити такі характеристичні риси своїх персонажів, що вони перед нами з'являються як добре відомі типові особи: вуйко Білл, з його вічним наріканням і типовими упередженнями до "жидів" — "політиків" і "шахраїв"; мама Нетті, без якої нічого не може відбутися, але яка цілий час нарікає, як то ніхто її не лишить в спокої; ще цікавіше її амбівалентне ставлення до сина Ронні: з одного боку вона його безнастанно ганить за те, що він не присвячує належної уваги своїй матері, а в той сам час вона пишається його вченістю перед своєю сестрою, діти якої при ній, але зате не "вивчені". Мабуть найпоказнішим у всій п'єсі є те, що Ронні нагадує собі, що він малим стидався баби, стидався того, як вона виглядає і як пахне. Коли він вже виріс і зрозумів своє вкорінення в тій "бабі", просить для себе її валянки — щось із чого всі сміялися, але вартість якого, щодо тепла й практичності, є так само незаперечною, як узагалі вартість свого походження, яке б воно не було смішне для інших. Це те, що зрозумів Галай і те, що він старається передати в своїй цікавій одноактівці.

ПЕРШІ ДВА АНГЛОМОВНІ ВИДАННЯ ПРО ШЕВЧЕНКА ТА ЇХНІ АВТОРИ — ВОЙНИЧ І РАСТОРГУЄВ

Марта Тарнавська

В Лондоні 1911 р. з'явилися друком дві невеликі книжечки: Етель Ліліян Войнич: *Six Lyrics from the Ruthenian of Shevchenko*¹ і Лева Расторгуєва: *T. Schevchenko, the National Poet of Oukraina*.² Це був не тільки книжковий деб'ют Шевченка в англomовному світі, це були перші видання англійською мовою про українську літературу взагалі.

Згадки про українську літературу, деякі статті та переклади творів Шевченка друкували вже й раніше англomовні журнали та газети. Ще 1873 р., наприклад, у лондонському щотижневику *Athenaeum* з'явився був звіт Михайла Драгоманова про стан етнологічних дослідів в Україні, зокрема ж про народну поезію, кобзарів і думи.³ Першу англomовну статтю про Шевченка друкував нью-йоркський щомісячник *The Galaxy* в жовтні 1876 р.⁴ Це не було оригінальне дослідження, а переробка статті французького автора Емілія Дюрана, що в журналі *Revue des deux mondes* дав критично-інформативну статтю про Шевченка з нагоди виданого 1876 р. в Празі двотомного українського видання *Кобзаря*.⁵ Стаття Дюрана стала основою теж і першої статті про Шевченка в лондонському щотижневику *All the year round* 1877 р.⁶ Незабаром після цього *Westminster Review* (1880) надрукував англomовну рецензію на *Кобзаря*,⁷ «Macmillan Magazine» (1886) — дослідження славіста Вільяма Морфіла⁸ і чи не перші спроби поетичних перекладів Шевченка (зроблені на основі російських перекладів Н. Гербеля) Ф. Р. Маршантом та надруковані 1897 р.⁹

Книжкових публікацій перед 1911 р., одначе, було тільки дві, й вони, на жаль, жадної інформації про українську літературну творчість англomовному читачеві не давали. Цими двома виданнями були: переклад *Марусі* Марка Вовчка, що вийшов без імені автора 1890 р. й був першою книжкою українського письменника, виданою англійською мовою,¹⁰ та переклад українських народних казок Р. Бейна (1894), що був, мабуть, першим книжковим виданням будь-яких перекладів, зроблених безпосередньо з української мови.¹¹

Видання Войнич і Расторгуєва з 1911 р. — це піонерські праці, що вперше вивели на англomовну арену українську літературу, як предмет, вартий серйозної уваги. Обидві ці книжечки є сьогодні вже бібліографічною рідкістю. Єдиний примірник книжечки Войнич, що його я бачила, є в колекції Гарвардського університету.

Фотокопію брошури Расторгуєва вдалося роздобути із мікрофільму, що зберігся у Британській бібліотеці в Лондоні.

Що представляють собою ці видання? Хто є їх автори? Як це сталося, що вони зацікавилися Шевченком?

Книжечка Войнич з'явилася в лондонському видавництві Елкін Метьюз як 86 випуск літературної серії *Vigo Cabinet series*. Вона має 63 сторінки друку, малого формату. Заголовок її на обгортці: *Six Lyrics from the Ruthenian of Shevchenko*, але на титульній сторінці заголовок поданий точніше: *Six Lyrics from the Ruthenian of Taras Shevchenko, also The Song of the Merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov rendered into English verse with a biographical sketch by E. Voynich*. Перших 36 сторінок книжки присвячено Шевченкові; переклад твору Лермонтова *Пісня про купця Калашнікова* займає другу половину видання. Збірка вміщує переклади таких ліричних поезій Шевченка: *Минають дні, минають ночі*; *Заповіт*; *Мені однаково, чи буду*; *Минули літа молодії* (під назвою *Зима*); *Косар* і *Зоре моя вечірняя* (вступ до поеми *Княжна*). Книжка має вступне слово перекладача, де говориться про труднощі перекладу музичної мови цього селянського поета України, що, мовляв, "зробив для країни над Дніпром те, що Бернс зробив для Шотландії."¹² Войнич додала до своїх перекладів досить великий детальний нарис про життя Шевченка, що займає сторінки від 7-ої до 24-ої. На основі Шевченкового щоденника, листування та інших джерел Войнич змальовує — з приязню, але без ідеалізації і сентименту — живий і цікавий портрет Шевченка як людини. Нарис повністю присвячений біографії: в ньому немає ні бібліографічних даних, ні критичної аналізи творів, ні цитат із поезії — у висліді чого на 17 сторінках дрібного друку подано у сконцентрованій формі дуже багато конкретної біографічної інформації. Книжка Войнич має перед титульною сторінкою мотто — 8 рядкову строфу поета Ніколсона (С. N. Nicholson), де говориться про голос давно померлого кріпака, що кличе з могили у далекій Рутенії... Книжка Войнич — елегантне видання і з'явилася в серії, де раніше друкують такі поети як Сйтс, Бодлер, Стефан Георге, Джон Мейфілд, Генрі Лонгфелло. Отже, англійський дебют Шевченка був на доброму рівні і в добірному літературному товаристві.

Брошура Расторгуєва має лише 12 стор. друку. Друкувалася вона в Лондоні, у фірмі *Jordan & Sons*. Дата видання не позначена, але з тексту видно, що видання з'явилося з нагоди 50-ої річниці смерті поета. На обгортці портрет Шевченка в кучмі і заголовок: *I. Schevchenko, the National Poet of Oukraina. A biographical sketch by L. P. Rastorgoueff*. Звертає на себе увагу спосіб написання слів: Шевченко, Україна. Біографічний нарис

Расторгуєва має не так літературний, як політичний характер. Расторгуєв пов'язує 50-ту річницю смерти Шевченка з 50-ою річницею скасування кріпацтва в Росії й уживає Шевченка та його життя, як приклад, щоб ударити по тиранії царизму. Расторгуєв незвичайно похвально висловлюється про українського поета, вважаючи, що геній Шевченка дорівнює генієві Пушкіна і що єдина причина, чому Шевченко майже зовсім незаний в Західній Європі — це українськомовність його творів. Расторгуєв інформує англомовного читача про Україну, що була колись військовою республікою з прогресивним демократичним ладом, про Переяславський договір, про те, як російські царі крок за кроком нищили незалежність України, про репресивні політичні заходи та русифікаційні процеси. "Поезію Шевченка" каже Расторгуєв — "може оцінити тільки порівняно невелике число освічених людей, які не зважаючи на переслідування, залишилися вірними своїй матірній мові, плекають далі пам'ять про колишню незалежність своєї країни, тримаються надії на майбутнє відродження її національного характеру".¹³

Ближче знайомство з цими двома лондонськими виданнями викликало в мене посилені інтерес до їхніх авторів. Хто були ці люди зі слов'янськими прізвищами, що відзначали 50-ту річницю смерти Шевченка, прославивши його в англомовному світі? Й чому вони це зробили?

Короткі енциклопедичні довідки про Войнич і Расторгуєва можна знайти в двотомному *Шевченківському словнику*, що вийшов у Києві в 1976-1977 рр. Довідка про Войнич включає фото-портрет авторки й подає, що Етель Ліліян Войнич — англійська письменниця, її дівоче прізвище — Бул, народилася вона 11 травня 1864 р., а померла 28 липня 1960 р., "брала участь в революційному русі", в 1887-1889 рр. жила в Росії, в 1895 р. приїздила до Львова, де познайомилася з І. Франком та М. Павликом", вивчала українську мову й літературу і в 1890-их рр. почала перекладати українські народні пісні та твори Шевченка.¹⁴ Лаконічну енциклопедичну довідку варто доповнити маловідомими, а то й зовсім невідомими фактами незвичайно цікавої біографії.¹⁵

Народилася Етель Ліліян Войнич у невеликому місті Корк (Cork) в Ірландії. Батько її, Джордж Бул, був професором математики в королівському коледжі. Він помер порівняно молодю на 49 році життя, незабаром після народження Етель Ліліян. Все ж таки, він залишив за собою важливу наукову спадщину: Бул уважається творцем математичної символічної логіки, що є основою сучасної кібернетики (Boolean logic). Мати Етель Ліліян — Мері з дому Еверест, була дочкою ректора університету. Дядько її, батьків брат Джордж Еверест, був визначним географом — дослідником Гімалайських гір. Гора Еверест названа його іменем. Етель Ліліян

була наймолодшою з п'яти доньок. Після смерти батька родина жила в Лондоні. Мати заробляла на життя лекціями математики та статтями в пресі. 1882 р. Етель Ліліян, отримавши якусь грошеву спадщину, виїхала на студії до Берлінської консерваторії. Закінчивши студії музики 1885 р., Етель Ліліян подорожувала по Європі й жила деякий час у Шварцвальді, Люцерні, Парижі. Якась невияснена хвороба, що викликала судорги рук, перерішила долю: Етель Ліліян мусіла зректися мрії стати піаністкою. Вона повернулася до Англії. В цей час велике враження на неї зробила книжка Степняка *Підпільна Росія*, що саме появилася у перекладі з італійської мови.¹⁶

Приятелька Етель Ліліян, Шарлотта Вілсон, що була близьким другом князя П. Кропоткіна й мала добрі стосунки з росіянами, познайомила Етель Ліліян із автором книжки, що заховався за псевдонімом "Степняк". Це був Сергій Михайлович Кравчинський, російський революціонер, політичний діяч і письменник, що жив від 1884 р. в Лондоні і був центром активності антицарської російської еміграції.¹⁷ Родом із Херсонщини, колишній офіцер і студент, Кравчинський був змолоду активний у підпільному революційному русі в Росії і 4 серпня 1878 р. вбив у Петербурзі шефа жандармів Мезенцова. Після цього він утік із Росії і жив за кордоном. Під прибраним прізвищем Кравчинський займався революційною агітацією та публіцистикою, писав російською, італійською та англійською мовами книги про революціонерів-нігілістів і разом із Феліксом Волховським видавав англійською мовою журнал *Free Russia*.

Знайомство з Кравчинським мало величезний вплив на дальшу долю Етель Ліліян Бул. Під впливом Степняка вона вивчила російську мову і весною 1887 року поїхала до Росії. Пробула вона в Росії понад два роки, заробляючи на життя як гувернантка лекціями музики та англійської мови та здобуваючи новий життєвий досвід. В Петербурзі жила разом з сестрами дружини Степняка Фанні Лічкус і зразу потрапила в революційне середовище. Чоловік однієї з сестер, Василь Караулов, був політичним в'язнем, і Етель Ліліян допомагала носити йому передачі до тюрми. Повернувшись до Англії 1889 р. Етель Ліліян продовжувала свою співпрацю із Степняком. Вона стала активним співробітником і редакційним працівником щомісячника *Free Russia*, почала перекладати з російської мови на англійську. В домі Степняка осінню 1890 р. Етель Ліліян Бул познайомила з Вільфрідом Михайлом Войничем,¹⁸ поляком, сином титулярного радника з Ковно, 1865 р. народження, що після іспитів в Московському університеті став аптекарським помічником, а потім, у Варшаві, належав до революційної польської партії, що називалася "Пролетаріат" і був активний у підпільному русі. 1885 р. його заарештовано, а 1887 р.

заслано в східній Сибір на п'ятилітнє заслання. Із Сибіру Войничеві вдалося втекти й дістатися до Англії. Від Караулових він отримав адресу Кравчинських у Лондоні і подався відразу туди. Знайомство Етель Ліліян із Войничем виросло у любов і вони і892 року одружилися. Згодом у Лондоні Войнич став одним із організаторів Фонду вільної російської преси і співробітником журналу *Free Russia*. В інтересах конспірації він часто виступав під прибраним ім'ям Івана Михайловича Кельчевського.

Обоє Войничі, як бачимо, були тісно пов'язані із середовищем Степняка-Кравчинського. Етель Ліліян ("Лілі" або "Булочка", як її називає Степняк) активно перекладає літературні та публіцистичні твори. Кравчинський, син українських степів, про що свідчить вибраний ним псевдонім, і, за деякими твердженнями, українець за походженням¹⁹ десь напочатку 1890-их рр. знайомить Етель Ліліян із творами Шевченка та українською мовою. Етель Ліліян починає цікавитися українськими народними піснями. Про це маємо вимовний документ у листі Волховського до Степняка з датою 23 листопада 1891 р., де говориться про те, що прислані Етель Ліліян переклади віршів — це українські народні пісні, що з них *Чайку* він пропонує Степнякові використати.²⁰ Не виключене, що в цих зацікавленнях Етель Ліліян грає певну роль її чоловік. У всякому разі під впливом Войнича Етель Ліліян починає вивчати й польську мову і читає також і польських письменників і поетів.

Перші місяці 1891 р. Степняк із дружиною проводить в Америці. Він організує сітку американських контактів для політичної акції проти царату, зрушує публічну опінію своїми виступами, повертається з грошми для створення Фонду вільної російської преси. Фонд цей починає діяти і організаційними його справами завідує Войнич-Кельчевський. Метою фонду було друкувати, збирати та передавати нелегально на батьківщину заборонену в Росії літературу. У справах цього фонду Войнич-Кельчевський листується, між іншими людьми, також із Михайлом Драгомановим у Софії (Болгарія) та Михайлом Павликом у Львові (тоді під пануванням Австрії). Етель Ліліян активно допомагає чоловікові у цій праці, а напочатку 1895 р. в справах Фонду відбуває конспіративну подорож до Львова, щоб установити зв'язки для нелегального пересилання літератури через австрійсько-російський кордон. У Львові Етель Ліліян Войнич нав'язує особисте знайомство з Павликом та Іваном Франком. Відомо, що серед забороненої літератури, що її розповсюджував Фонд були й твори Шевченка. Не виключене, що в особистих зустрічах із Павликом і Франком могла бути мова і про потребу перекладів Шевченка на англійську. На цей час Етель Ліліян Войнич має вже книжкові видання своїх перекладів: 1893 р. з'явилася друком перша її книжка — переклади оповідань росій-

ського письменника В. Гаршина. Наступні видання — це переклади публіцистичних памфлетів Кравчинського 1894 р. в книжці *Nihilism as it is*, що включала також статтю "Claims of the Russian Liberals" Волховського, а 1895 р. — *The Humor of Russia* — антологію соціальної сатири з передмовою Степняка.

На весну 1895 р. Етель Ліліян Войнич виїздить на чотири місяці до Італії: у бібліотках та архівах Фльоренції та Болонії робить дослідження до давнозадуманої теми про боротьбу за незалежність організації 1830-их рр. "Молода Італія" та пише свій перший самостійний літературний твір — роман *The Gadfly (Ovid)*, що йому призначено увічнити ім'я авторки в світовій літературі.

Найдідуть, одначе, зміни, що матимуть переломове значення у житті Етель Ліліян, а, на мою думку, теж у її світогляді. Між її чоловіком та іншими членами управи Фонду виникає конфлікт. Його вважають неділовим і несолідним і навіть закидають зловживання грішми. Але могли бути й інші, ідеологічні причини, бо про пізнішого Войнича радянські дослідники пишуть, що він став явним націоналістом.²¹ Етель Ліліян пробує поладити конфлікт, але вкінці стає на бік свого чоловіка. 23 грудня 1895 р. гине в нещасному випадку (убитий поїздом) Кравчинський. Доля Войничів починає віддалятися від політичної діяльності росіян-емігрантів. Подружжя Войничів виїздить для лікування Вільфріда до Франції, Іспанії, Італії. Чоловік починає займатися торгівлею старовинними рукописами та книжками, розшукує по старих монастирях раритети. Торгівля йде йому добре. 1898 р. виходить з друку перший каталог рідкісних книжок фірми Вільфрід М. Войнич.²² Згодом це підприємство набере розмаху, відкриються філії фірми в Парижі, Варшаві, Фльоренції, Нью-Йорку; ім'я Вільфріда Войничача стане відоме бібліофілам, як ім'я спеціаліста середньовічних манускриптів і книжок.²³

Тим часом Етель Ліліян починає кар'єру романіста. В червні 1897 р. виходить у світ перше видання роману *Ovid* в нью-йоркському видавництві Н. Holt, а у вересні — лондонське видання — у фірмі Heinemann. Книга має успіх у читача. Друкуються шораз нові накладки та видання. Роман за допомогою Бернарда Шов, переробляють для сцени й 31 березня 1898 р. йде в лондонському театрі Вікторія Голл прем'єра драматичної опери за сюжетом роману Етель Ліліян Войнич. 1898 р. в журналі *Мир Божий* з'являється перший російський переклад книжки під назвою *Овод*. У вересні 1899 р. в Нью-Йорку відбулася театральна інсценізація *The Gadfly*. Авторка бачила постановку й, обурена надто вільним трактуванням теми роману, написала листа до *Нью-Йорк таймс*, відрікаючися від постановки. "Не можу дозволити, щоб моє ім'я було пов'язане з безграмотною мелодрамою, — писала письменниця.²⁴

1901 р. рівночасно в Англії та Америці вийшов друком другий

роман Етель Ліліян Войнич *Jack Raymond*. Цей роман також з'явився незабаром у російському перекладі у журналі *Русское богатство* (1902). Третій роман *Olive Latham* вийшов з друку 1904 р. в Лондоні та Нью-Йорку і знову ж мав великий успіх у читача та був перекладений на російську мову і виданий у журналі *Русское богатство*. 1910 р. вийшов у Лондоні новий роман *Interrupted Friendship* (*Перервана дружба*), що доповнював образ героя, змальованого вперше в *Оводі*.

На 1911 р., коли в Лондоні з'явилися переклади Войнич із Шевченка, Етель Ліліян була вже славною письменницею, що її знали читачі її романів та театральні глядачі в Англії, Америці та Росії. Але цей рік був для письменниці переломовим. Згідно з твердженням самої авторки, в 1911 р. вона вирішила покинути писати, щоб повністю присвятити себе музичній композиції.²⁵

Переїхавши в 1920 р. з чоловіком до Америки, Етель Ліліян Войнич все більше й більше почала присвячувати свій час музиці. Вона давала лекції музики, перекладала на англійську мову листи Фридерика Шопена (великий том цих листів вийшов друком у видавництві Кнопфа в Нью-Йорку 1931 р.), писала власні музичні композиції. Найбільшим досягненням свого життя вона вважала не будь-який із своїх літературних творів, а закінчену 1948 р. ораторію *Вавилон*²⁶ — для мішаного хору, квартету й повної оркестри, що мала темою повалення царату в Росії та була присвячена пам'яті чоловіка, який помер 1930 р. в Нью-Йорку на 38-ому році їхнього подружнього життя. З інших її музичних композицій відомі: *Підводне місто* — кантата для баритону, мішаного хору й оркестри та *Епітафія у формі балюди* — кантата для чоловічого хору й оркестри, присвячена пам'яті ірландського борця за незалежність Роджера Кезмента.

На старість, після 30-літньої перерви, Етель Ліліян Войнич повернулася знову до літератури. Вона написала ще один роман, знову ж таки пов'язаний своїми героями з її першою книжкою. Роман під назвою *Put Off Thy Shoes* (*Скинь своє взуття*) з'явився друком 1945 р., коли авторка мала вже 81 рік. Критика прийняла останній роман Етель Ліліян Войнич дуже прихильно. Критик *New York Times Book Review* Катберт Райт (Cuthbert Wright), твердив, що авторка шедевр *Овид* не тільки не втратила, а, навпаки, вдосконалила своє мистецтво. Він уважав, що основною темою книжки є моральне перетворення героїні й поступова, майже непомітна заміна скритої ненависти всеохопною любов'ю. Він подивлявся майстерність авторки, зокрема її психологічну никливість у світ героїв і чоловічої, і жіночої статі. Цікаво також, що, пишучи про Етель Ліліян Войнич, він зазначив, що вона — одна з небагатьох знавців найдавнішої християнської музики, т. зв. Амврозійанського

церковного співу.²⁷ Грейс Франк (Grace Frank), рецензентка нового роману письменниці в *Saturday Review of Literature* порівнювала книжку з масивними старосвітськими картинами малярства типу англійського маляра 19 століття Едвіна Генрі Ландсієра, але рівночасно зазначила цікавий сюжет, майстерне зображення персонального росту героїні (від зраненої життям дівчини, що сповнена внутрішньої гіркоти й погорди до всього світу, до жінки, що несподівано для себе віднаходить природне добро в людині) і вважала, що різноманітність характерів та напружених ситуацій повинні зробити книжку вдячним матеріалом для фільму.²⁸

Старенька письменниця доживала віку в Нью-Йорку, мешкаючи разом із своєю вихованкою Анною Нілл (якій і присвячено останню книжку), на 17 поверсі у помешканні на 450 Західній 24 вул. Жила тихо й скромно, нічого не знаючи про те, що в Радянському Союзі видаються й перевидаються її книжки, що *Овід* виходить мільйоновими накладками і перекладений багатьма мовами, що на його сюжет написано та поставлено два фільми, дві опери й кілька драматичних інсценізацій, що її популярність серед читачів Радянського Союзу дорівнює славі таких клясиків як Марк-Твен, Теодор Драйзер і Чарлс Діккенс. В квітні 1955 р. в радянському російському журналі *Огонек* була надрукована стаття Євгенії Таратути "Роман *Овод* и его автор". Ця стаття започаткувала нову добу в житті Етель Ліліян Войнич. Число журналу попало в руки радянському працівникові ООН в Нью-Йорку Петрові Павловичеві Борисову. Письменницю розшукали і її почали відвідувати радянські делегації. Цікаво, що під час першої візити авторки Борисовим, що прийшов на відвідини з жінкою та дочкою, старенька 92-літня письменниця розповідала йому про Степняка і читала вірші Шевченка українською мовою!²⁹ 17 листопада 1955 р. Етель Ліліян Войнич відвідала група радянських журналістів: О. Аджубей, М. Грибачов, Б. Полевой, В. Полторацький, О. Софронов. Два роки пізніше відвідали її українські письменники В. Козаченко та Ф. Маківчук. Всі вони написали про свої зустрічі в радянській пресі.³⁰ До 60-ліття виходу в світ *Оводу* вийшла в Москві 1957 р. 30-сторінкова брошура про Етель Ліліян Войнич, що в ній автор І. М. Катарський говорить про письменницю як про забуту на заході авторку, що довкола її імени створено "сворєдну змову мовчання", пояснюючи це тим, що англійські літературознавці не знайшли місця для Етель Ліліян Войнич на сторінках історії англійської літератури просто тому, що мовляв, найважливіший її твір — це "сміливий виклик буржуазній моралі, релігії, звеличання революційної відваги і стійкості".³¹

Авторка почала отримувати з СРСР видання своїх книжок, організовані листи від читачів та, нарешті, й спізнені гонорари.

Несподівана увага письменниці викликала сенсацію в американській пресі. *New York World Telegram* надрукував про Етель Ліліян Войнич передову статтю з портретом авторки,³² *New York Times* помістив сенсаційну новинку,³³ а в щотижневому рецензійному додатку до неї Гарві Брайт (Harvey Bright) дав новий огляд нещодавно перевиданого у видавництві Камерон роману *Овід*, зазначивши, що ця старосвітська й дуже романтична "шпигунська" книжка, хоч і не є великим твором світової літератури, на диво інтелігентно й добре написана, без штучної форми й ідеології, що її герої — живі люди у конфлікті самі з собою, з іншими людьми та з інституціями і що для радянських критиків, зокрема в час відлиги, це міг би бути зразок, як саме повинна виглядати "революційна література".³⁴ В журналі *Look* з'явився літом 1958 р. фоторепортаж про письменницю.³⁵ В англійському виданні *Essays in Criticism* надруковано статтю Арнолда Кеттла "Е. Л. Войнич — забута англійська романістка".³⁶

Коли 28 липня 1960 р. Етель Ліліян Войнич померла від запалення легень в Нью-Йорку, багато видань надрукували некрологи, що підкреслювали незвичайну славу й популярність її першого роману. Що становить літературна творчість Етель Ліліян Войнич?

Роман *Овід* продовжує жити й видаватися в СРСР і після смерті письменниці. Розкішне українське видання під назвою *Овід*, в перекладі Марії Рябової, з ілюстраціями Василя Чебанника, наприклад, вийшло в Києві, у видавництві "Молодь" 1979 р. накладом 50.000 примірників.³⁷ На 1985 рік у бібліографічному щотижневнику *Новые книги СССР* заповіджено російське ілюстроване видання *Овода* у московському видавництві дитячої літератури з накладом, якого спершу запроєктували на 300.000 примірників, а потім зменшили до 100.000 примірників.³⁸ Анотація в цьому щотижневнику характеризує *Овід*, як роман про діяльність революційної організації "Молода Італія" з 30-тих рр. 19 ст., що його герой Ріварес був для багатьох поколінь революонерів прикладом стійкості, відваги й вірності своїм ідеалам, втіленням цілеспрямованості широго борця за волю й щастя батьківщини.³⁹ Катарійський пише, що, змальовуючи постать свого героя Артура Рівареса-Овода, "Войнич намагалася дати образ людини твердої волі та ясної революційної мети, показати, як, звільнившись від пут ліберальних ілюзій, брехливої гуманності, від мертвих кайданів релігійної догматики, борець-патріот стає справжнім революціонером".⁴⁰ Проте, вже навіть радянська дослідниця Євгенія Таратута доглянула в *Оводі*, а також і в наступних творах Етель Ліліян Войнич "конфлікт чистої душі з панівним лицемір'ям",⁴¹ "боротьбу за недоторканість внутрішнього світу людини",⁴² "зранену душу", що одягає "охоронну" маску, щоб скритістю, замкненістю, самот-

ністю зберегти від жорстокої й обманної дійсності свою чистоту та людяність.⁴³

Овід має як мотто фразу із Євангелія "Що нам до Тебе, Ісусе із Назарету?",⁴⁴ В цьому першому романі, як теж часом і в інших творах Етель Ліліян Войнич, представників церкви зображено як нечесних і негуманних лицемірів. Цей антиклерикалізм, очевидно, дуже подобався критикам і видавцям творів письменниці в СРСР. В одній із своїх статей про *Овід* Євгенія Таратута, пишучи про конфлікт між релігійним і революційним світоглядом у романі, вжила фразу "релігія вмерла". В своєму листі до Таратута з 30 травня 1957 р. авторка займає недвозначне становище до цього твердження.

Релігія вмерла, — пишите ви. Очевидно, ви маєте право на таку думку, але я не хотіла б, щоб хтось подумав, що я поділяю цей погляд: бо я не думаю, що релігія вмерла. Тому з усією пошаною до вас, я повинна вияснити це суттєве питання, на випадок, якщо ви неправильно мене зрозуміли. Я вважаю, що щоденною потребою людської душі є будь-яка віра. В молодості я була якийсь час шаленою атеїсткою, інакше не могла б написати *Овода*, але, з другого боку, я не могла б написати його, якби вже тоді не почала розходитися з тими поглядами. Більшу половину свого життя я була — наскільки я можу підібрати визначення — своєрідною пантеїсткою.⁴⁵

Радянська інтерпретація творів авторки розходить з її намірами не тільки в справах релігії.

Коли в квітні 1956 р. заходами Борисова продемонстровано вперше старенькій письменниці в її помешканні в Нью-Йорку фільм радянської продукції *Овід*, то її реакцією була довга мовчанка, а тоді заперечливий помах головою та тихий вигук: "А це зовсім не так!"⁴⁶ Шістдесят років раніше молода авторка в подібній ситуації могла темпераментно обуритися й заявити: "Не можу дозволити, щоб моє ім'я було зв'язане з безграмотною мелодрамою" (див. прим. 24), але тепер? Їй уже 92 роки; її *Овід* вже цілі десятиліття без відома й схвалення авторки, без належних їй гонорарів, використовується у всяких видах і формах як лектура й видовище, що на ньому — за відповідно закрашеної інтерпретації — вирощуються нові покоління "революціонерів". Етель Ліліян Войнич з природи людина доброзичлива й делікатна: вона не може й не бажає ображати людей, що виявляють їй нагло й несподівано (хоч із незрозумілих їй причин так дуже-дуже спізнено) стільки уваги, промощуючи їй шлях до світової слави. Чи може вона сказати щось більше як "а це зовсім не так!"?

The Gadfly-Овід — переповнений революційною романтикою,

але без солодкової мелодрами, фальшивого патосу, сентиментальності — прикмет, що ними так багата сучасна соцреалістична радянська література. Герої творів Етель Ліліян Войнич — від *Овода* починаючи — багатогранні складні характери, живі люди, що поєднують у собі і позитивні й негативні риси. Всі романи письменниці — це психологічні портрети. Якщо шукати для них спільного знаменника, то він у тому, що в центрі кожного з її романів — герой, який у дитинстві або в ранній молодості переживає якусь травму, що має вирішальний вплив на формування його пізнішого характеру. Для Артура Ріверса в *Оводі* — це відкриття, що найближчі йому люди, яких він любив і яким вірив, обманули його — мати, отець-виховник, що виявився його незаконним батьком, священник-сповідник, що зрадив виявлені йому на сповіді секрети тайної організації. Для сироти Джека Реймонда — це несправедливість і садистична жорстокість дядька — загальношанованого в громаді пастора. Образ несправедливого виховника-вчителя повторюється і в *An Interrupted Friendship*, і в *Olive Latham*. Олівія, крім того, переживає смерть коханого у російській тюрмі. Для Беатрисі із *Putt off thy Shoes* такою переломовою життєвою травмою є спроба насильства молодій дівчині вітчимою — другим чоловіком її матері. Герої творів Етель Ліліян Войнич — зранені людською жорстокістю, підлотою та лицемірством ідеалісти, що за маскою стоїцизму й цинізму ховають свою глибоку гуманність і доброту серця.

Для читачів, що знають із біографії письменниці про її близьке пов'язання з революціонерами та про велику увагу до її творів в СРСР, не абиякою несподіванкою є майже повна відсутність в її романах елементів соціального протесту чи клясової боротьби. Навіть *Овід*, що має виразне антипапське та антиавстрійське революційне спрямування, не має якоїсь виразної політичної програми, не розглядає питань соціального порядку. Вся увага — на психологічному конфлікті головного героя, на його любові й ненависті водночас до кардинала, Монтанеллі, свого незаконного батька. В інших романах письменниці — вся увага на психології героїв, на побутових деталях. Середовище, яке вона описує — це найчастіше дрібні землевласники, інтелігенція, дрібна буржуазія. Зустрічі із бідною рибальською родиною в *Putt off thy Shoes* дає нагоду не для клясового антагонізму та конфронтації, а для типової ліберальної розв'язки: багата родина щедро віддячує бідному рибалці за порятування їхніх дітей. В романі *An Interrupted Friendship* авторка говорить про економічний стан своїх героїв такими словами: "Не те, щоб хтонебудь у Мартерель — ле-шато був справді дуже бідним... Але бути біднішим від сусідів значило бути бідним".⁴⁷ Етель Ліліян Войнич не була людиною комуністич-

них чи марксистських переконань.

Для нас, одначе, куди важливіше питання: як і чому натрапила вона на Шевченка? Хто перший дав їй у руки твори Шевченка? Степняк? Волховський? 1890 р. в Женеві вийшли заходами Драгоманова *Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії*.⁴⁸ Вони напевно були доступні письменниці. Хто перший піддав думку видати англомовну книжку перекладів із Шевченка у 50-ту річницю смерти поета? Може ця думка зародилася вже в час її зустрічей і розмов із Павликом і Франком у Львові? В одному з листів до Павлика письменниця пише, що чекає на обіцяний "подарунок" — "Невже ж не можна дістати? Постарайтеся, голубчику, мені дуже хочеться швидше отримати".⁴⁹ Дослідники не розшифрували, що саме криється за цими конспіративними фразами, але відомо, що стосунки обох Войничів із Павликом були пов'язані із нелегальним перепачковуванням забороненої літератури через кордон до Росії, відомо, що серед цих нелегальних матеріалів були й твори Шевченка. У відділі рукописів Інституту літератури імені Шевченка при Академії Наук УРСР в Києві зберігається 12 листів Вільфіда Войнича до Павлика.⁵⁰ Не виключене, що в них можна було б знайти ключ до цієї загадки. Є напевно десь в архівах Львова або Києва й оригінальні листи Павлика до самої Етель Ліліян Войнич, як і до інших діячів за кордоном; вони, підозріваю, могли б кинути більше світла на питання, звідки пішла ініціатива англомовного видання Шевченка для відзначення 50-их роковин його смерті. Нагода довідатися про ці справи безпосередньо з уст самої Етель Ліліян Войнич залишилася, на жаль, невикористаною. Бо хоч жила письменниця до липня 1960 р. в самому центрі Нью-Йорку, де є велика українська громада, з двома науковими товариствами та щоденною українською газетою, не знайшлося, на жаль, ні одного еміграційного дослідника чи журналіста, щоб відвідав її та зібрав документальні інформації з першого джерела.⁵¹

Етель Ліліян Войнич — композитор, романіст, перекладач — відійшла вже в історію. Її прізвище не знайшло собі якогось певного місця ні в історії англо-американської літератури, ні в історії музики.⁵² Найповажніший, мабуть, літературознавчий розгляд творчості Етель Ліліян Войнич — це 19 сторінковий розділ у книжці W. L. Cortney *The Feminine Note in Fiction*, виданої 1904 р.⁵³ Автор розглядає три романи Войнич: *The Gadfly*, *Jack Raymond* і *Olive Latham*. Про перший він каже, що це "незвичайно сильна й незвичайно болюча розповідь", що характер головного героя "прегарно розписаний, із трагічною силою та напруженістю, що залишає на читачеві довготривале враження", що дві третини книжки написано "з літературним і драматичним хистом", але відмічає, як негативні

риси, частинну неутральність автора, нахил до мелодрами, надмірний, типовий для молодих письменників, яким бракує філософської життєвої перспективи, песимізм. Про роман *Jack Raymond* Кортні каже, що це тонка психологічна студія особливого характеру, в'їдлива аналіза й гарячкове обвинувачення людської жорстокости, що сила й хист письменниці викликають подив, примушують здригнутися, бо книжка робить враження відкритої рани, але знову ж зазначає надмірне заангажування автора, песимізм, що, мовляв, став манією та хворобою цілого покоління письменників. "Пристрасне обурення не є відповідним тоном для писання великих літературних творів: в ньому занадто багато істерії, мелодрами, сентиментальности". Про третій роман *Olive Latham* Кортні пише, що композиційно він слабший від *The Gadfly*, але зате тут автоор виявляє більшу творчу зрілість і більш упевнено орудує подіями, чіткіше характеризує героїв. Нахил до реалізму та натуралізму у письменниці твердить Кортні, свідчить про впливи не Золя, а радше російських романістів, зокрема ж таких як Толстой і Достоевський. Як позитивну рису в Етель Ліліян Войнич Кортні зазначає, що вона "реаліст, який не може позбутися ідеалізму", "відважний дослідник менш відомих і невідомих сфер психології, який все ще затримав багато поривів гуманіста". Кортні у своїй книжці, крім Етель Ліліян Войнич, що її він називає місис Войнич, розглядає ще творчість таких авторів як місис Гамфрі Ворд (Humphrey Ward), Джон Олівер Гоббс (John Olevier Hobbes), Лукас Малет (Lucas Malet), Гертруд Атертон (Gertrude Atherton), місис Вудз (Woods), міс Робінс (Robins), міс Мері Вілкінс (Mary Wilkins) а також низку щоденників та збірок любовних листів. Крім книжки про жіноче в прозі, Кортні — автор цілої низки літературознавчих праць (*The Methaphysics of J. S. Mill; Constructive Ethics; Studies New and Old; Studies at Leisure; The Idea of Tragedy; Undine: a Dream-Play; The Development of Maurice Maeterlinck* і ін.). Отже, увага такого літературознавця, як Кортні, була для Етель Ліліян Войнич не абияким успіхом. Інші дослідники літератури, одначе, найчастіше не звертали на неї уваги взагалі. Серед кількох десятків переглянутих книг, я знайшла тільки одного історика літератури, що в своїй історії англійського роману, виданій 1925 р., в книжці на 502 стор., знайшов місце для дев'яти рядків для Етель Ліліян Войнич, повторивши думки Кортні про російські впливи та відмічаючи "необроблену потужність" роману *The Gadfly*, що, мовляв, намагався бути трагедією, але був — за малими винятками — мелодрамою".⁵⁴ В *Біографічному словнику Вебстера*, де письменниця згадана поруч із своїм чоловіком і де їй приділено три рядки, про неї сказано, що вона: "англійський романіст; перекладач російських оповідань і драм; автор *The Gadfly* (1897), *Six*

Lyrics from Schevchenko (1911)".⁵⁵ Це вирізнення зроблено не випадково. І *Овід*, і переклади із Шевченка друкуються повторно й будуть друкуватися. Саме їм, а не іншим її літературним чи музичним творам призначено зберегти пам'ять про Етель Ліліян Войнич та передавати її із покоління в покоління.

Лев Павлович Расторгуєв не був, як Етель Ліліян Войнич, світової слави письменником і тому дані про нього роздобути було значно важче. В Шевченківському словнику надруковані такі інфрмації.

Расторгуєв, Лев Павлович (18. II. 1869-3. XII. 1924) — публіцист, популяризатор творчості Шевченка в Англії. За участь у революції 1905 в Росії зазнав переслідувань поліції. Щоб уникнути арешту, 1907 таємно виїхав до Франції, а звідти — до Англії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції збирався повернутися на батьківщину, але тяжка хвороба (параліч) не дала змоги здійснити намір. В ґрунтовному нарисі англ. мовою "Т. Шевченко — національний поет України" (Лондон, 1911) подав стислу біографію поета, навів оцінку його творчості М. Добролюбовим, писав про причини слабкої обізнаності на той час літ. громадськості Зах. Європи зі спадщиною Шевченка, критикував великодержавницьку політику царизму.⁵⁶

Мені пощастило відкрити, що Расторгуєв був не лише "публіцистом і популяризатором творів Шевченка", але й визначним правником, що належав і до російської палати адвокатів, і лондонської т. зв. *Middle Temple*. Одночасно з появою брошури про Шевченка з'явилася у цьому ж видавництві (*Jordan & Sons*) і цього ж таки року (1911) 91-сторінкова книжечка Расторгуєва англійською мовою про правне становище англійських компаній в Росії.⁵⁷ В лондонському правничому довіднику *The Law List* за 1923 рік знаходимо прізвище Расторгуєва у списку "List of counsel, special pleaders and conveyancers at the bar", де сказано, що дата його "покликання" до *Middle Temple* — 26 січня 1917 р., і що адреса його бюро — 4 paper-bldgs, temple E. C. 4.⁵⁸ Правда, прізвище подане як *Rastorgoueff, Leo Petrovitch* (не Павлович), але тому, що всі публікації Расторгуєва підписані самими тільки ініціалами та прізвищем на французький лад (*L. P. Rastorgoueff*), я думаю, що ми не маємо підстав сумніватися в тому, що мова про цю ж саму особу. Расторгуєв, як вдалося мені встановити, є ще автором цілої низки інших статей в правничих журналах на такі теми, як авторське право в Росії, індивідуальна та комунальна

землевласність у Росії, правний статус жидів у російській імперії.⁵¹ Ця остання стаття, надрукована в англomовному жидівському журналі, мала редакційну примітку, що це, мовляв, стаття "нежида, члена російської палати адвокатів".⁶⁰

Найцікавішою, одначе, для нас є ще одна моя знахідка: 24 липня 1917 р. Расторгуєв виступив перед Товариством імени Гроція — престижним науковим товариством для дослідів міжнародного права — із доповіддю, що називалася "Революція та єдність Росії". Цю доповідь надруковано в третьому томі збірника *Проблеми війни*, що вийшов друком у Лондоні 1918 р.⁶¹ Доповідь займає вісім сторінок дрібного друку й кидає цікаве світло на політичні погляди її автора. Расторгуєв подає короткий історичний перегляд росту російської імперії й чимало уваги приділяє Україні. В час свого союзу з Росією, каже Расторгуєв, Україна мала своєрідну конституційну владу, українські міста мали самоврядування за німецьким зразком, право було кодифіковане, освіта робила великі поступи, а Київ гордився своєю академією, що в ній вишколювалося багато вчених. Українці думали, — каже Расторгуєв, — що Росія допоможе їм перемогти Польщу і "мріяли про незалежну Україну під номінальним суверенітетом далекої й напівварварської Москви". У переговорах із Росією українці були обережні: союз мав обмежуватися спільною мілітарною та фінансовою підтримкою, повну автономію України гарантовано, включно з правом вибору гетьмана без жадного втручання Москви. Расторгуєв дає короткий перегляд, як поступово царі Росії ламали Переяславський договір і перебирали Україну під свій контроль. Петро Великий перший зламав принципи договору: він не втручався до внутрішніх справ України, — каже Расторгуєв, — тільки тому, що Росія в цей час не була ще готова правити країною, яка була політично, соціально й економічно розвиненішою від неї самої й тому, що з України приходили вчені люди, що ставали піонерами й реформаторами освіти для відсталого ще Росії. Але за Катерини Великої наступила остаточна ліквідація української автономії й почалася ера насильної русифікації. Закінчує свою доповідь Расторгуєв твердженням, що антиросійські настрої без сумніву дуже сильні серед усіх поневолених Росією народів, що найближче майбутнє вирішить: втримається чи буде розбита єдність російської імперії, і висловлює особисту надію на те, що фінляндці, поляки й українці з економічних причин і у власному інтересі захочуть залишитися у новій, на нових засадах перебудованій, добровільній і взаємокорисній федерації з Росією. Зупинилася я трішки довше на цій доповіді Расторгуєва, бо думаю, що нам потрібно й цікаво знати, хто був і які політичні погляди обстоював цей популяризатор Шевченка.

В своїх пошуках даних про Расторгуєва, я листувалася з колиш-

нім архіваріюсом Оксфордського університету Дж. С. Г. Сіммонсон (J. S. G. Simmons), з Джанет Гартлі (Janet Hartley) з Лондонського університету і Джоном Слаттером (John Slatter) з Дургамського університету, що досліджують матеріали, пов'язані з російською еміграцією в Англії, а також з Джоном Бакманом (John Elliot Bachman), фахівцем Степняка-Кравчинського. Всім їм прізвище Расторгуєва було зовсім невідоме. Не згадується Расторгуєв ні в працях Євгенії Таратури про Кравчинського, ні в її працях Етель Ліліян Войнич, ні в споминах самого Кравчинського про лондонську російську еміграцію.⁶² І тому, не зважаючи на всі заходи й пошуки в цій справі, не вдалося мені встановити відповіді на просте, здавалося б, але засадниче питання: чи знали Етель Ліліян Войнич і Расторгуєв один одного? І чи було будь-яке пов'язання між їхніми двома першими англомовними виданнями про Шевченка, що з'явилися в Лондоні 1911 р.?

1. E. L. Voynich, «Six Lyrics From the Ruthenian of Taras Shevchenko, also the Song of the Merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov». Rendered into English verse with a biographical sketch by E. L. Voynich (London: Elkin Mathews, 1911). 63 стор. (The Vigo cabinet series, no. 86).

2. L. P. Rastorguev. «T. Schevchenko, the National Poet of Oukraina»: a biographical sketch. (London: Printed by Jordan & Sons, n. d. [i. e. 1911]. 12 стор.

3. M. Dragomanof, "The Kief section of the Russian Geographical Society and the Last Minstrel of the Ukraine". «The Athenaeum», 2405 (листопад 29, 1873): стор. 695-696.

4. John Austin Stevens. "Chevchenko — the National Poet of Little Russia". «The Galaxy» том 22. ч. 15 (жовтень 1876), стор. 537-543.

5. Emile Durand, "Le poete national de la Petite-Russie: Chevtchenko". «Revue des deux mondes» том 46. ч. 15 (1876), стор. 919-944.

6. "A South Russian Poet". «All the Year Round». том 18, ч. 440 (травень 5, 1877), стор. 220-224.

7. "The Peasant Poets of Russia". «The Westminster Review». том 58, ч. 1 (липень 1880), стор. 63-93.

8. William Richard Morfill, "A Cossack Poet". «Macmillan Magazine», том 53, ч. 318 (квітень 1886), стор. 458-464.

9. F. P. Marchant, "Taras Grigorievitch Shevchenko — an appreciation". «The Anglo-Russian Literary Society. Proceedings», том 18 (травень, червень і липень 1897), стор. 5-21.

10. Marko Vovchok «Maroussia, a Maid of Ukraine» Translated from the French of P. J. Stahl by Cornelia W. Cyr (New York: Dodd, Mead, 1890), стор. 268.

11. Robert Nisbet Bain, «Cossack Fairy Tales and Folk-Tales». Selected, edited and translated by R. Nisbet Bain. Illustrated by E. W. Mitchell. (London:

Lawrence and Bullen, 1894), том XII, 290 стор.

12. Voynich, «Six Lyrics». стор. 6.

13. Rastorguev, «T. Schevchenko», стор. 7.

14. *Шевченківський словник у двох томах* (Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук Української РСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії), том 1 (1976), стор. 134.

15. Біографічні дані зібрані з низки американських і радянських джерел: некрологи: «New York Times», 29 червня 1960; «Publisher's Weekly», 8 серпня 1960; «Time», 8 серпня 1960; бібліографічна довідка: «Contemporary Authors», стор. 104, 496; книги И. М. Катарський, *Етель Лилиан Войнич* (Москва: Знание, 1957). 30 стор.; Е. Таратута, *Етель Лилиан Войнич: Судьба писателя и судьба книги*. (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1960). 288 стор.; Е. Л. Войнич, *Собрание сочинений в трех томах* (Москва: Правда, 1975). 3 т.

16. «Underground Russia; revolutionary profiles and sketches from life» by Stepniak. Translated from Italian (Нью-Йорк: Scribner, 1883). 272 стор.; друге видання (Нью-Йорк: Scribner, 1885). 320 стор.

17. Про Сергія Кравчинського див.: Евгения Таратута. *С. М. Степняк-Кравчинський — революционер и писатель*. (Москва: Художественная литература, 1973). 540 стор.; Микола Олійник. *Пролог: роман*. (Київ: Радянський письменник, 1975); Микола Олійник. "Безконечність із рухом незримим: С. Степняк-Кравчинський і Етель Войнич". *Жовтень* (квітень 1983), стор. 102-106.

18. У листах, писаних згодом польською мовою, Етель Ліліян підписувалася "Wojniczowa" (див. Таратута: *Етель Лилиан Войнич*, стор. 135). В «Who Was Who, 1929-40» (Лондон; Black; Нью-Йорк: Macmillan, 1941), стор. 1394, під записом "Voynich, Wilfrid Michael, 1865-1930" подано польський варіант прізвища як Habdank-Woynicz. Прізвище, правдоподібно, правильніше було б передавати як "Войніч". Приймаю, одначе, стандартну українсько-англійську форму прізвища "Войнич", з уваги на її поширення.

19. Див. наприклад, Микола Олійник, *Пролог*, стор. 478. Таратута твердить, що батько Сергія, військовий лікар Михайло Фадеєвич Кравчинський, був білорусом, а про матір Сергія, Любов Яковлівну, каже, що вона була "із южного дворянського рода Левинских". (Таратута. *С. М. Степняк-Кравчинський — революционер и писатель*, стор. 14).

20. Е. Таратута, *Етель Лилиан Войнич*, стор. 259.

21. Е. Таратута, *Етель Лилиан Войнич*, стор. 134.

22. У всеамериканських реєстрах National Union Catalog за 1968-1972 роки відновлена така збірка антикварняних каталогів Вільфріда Войнича: Voynich, Wilfrid M., firm. «A first [-ninth] list of books offered for sale...» by W. M. Voynich. London: 1900-02. 9 v. in 3 (1117 p.) plates (illus., facsim. (part. col.), maps (part. col.), music).

23. «Webster's Biographical Dictionary» (Спрінгфілд, Массачусетс: Merriam, 1963), стор. 1530. «Who Was Who, 1929-40»(Лондон: Black; Нью-

Йорк: Macmillan, 1941), стор. 1394. Некролог: W. M. Voynich dies: noted bibliophile". «New York Times». 20 березня 1960 р.

24. "I cannot allow my name to be associated with an illiterate melodrama, nor can I accept royalties for it, or in any way condone Mr. Robson's conduct. But he has, I understand, incurred much expense in preparations and I have no desire to injure him notwithstanding the wrong which he has done to me. Nor do I wish to be drawn into a lawsuit" (Не можу дозволити, щоб моє ім'я було пов'язане з безграмотною мелодрамою, але також не можу прийняти гонорар за неї чи так або інакше простити поведінку п. Робсона. Але, як я розумію, він мав багато витрат на підготовку, отже, в мене немає бажання кривдити його, не дивлячися на всю ту шкоду, що він наробив мені. Я також не маю бажання бути втягнутою в судовий позов), *Нью-Йорк Таймс*, 19 вересня 1899 р., Стюарт Робсон був постановником п'єси і актором, що виконував головну роль. Цей лист характеризує Етель Ліліян Войнич, як людину з високими вимогами до себе, яка воліє втрату заробітку, ніж втрату принципів, але водночас також як людину добросердешну, що не має мстивої злоби навіть до тих, хто загодяв їй кривду.

25. "Foreword". «Put Off Thy Shoes». (Нью-Йорк: Macmillan, 1945) VII.

26. Е. Таратута: *Етель Ліліян Войнич*, стор. 140-141.

27. Cuthbert Wright "A Tortured Heroine", «New York Times Book Review» (27 травня 1945 р.), стор. 4, 16.

28. Grace Frank, "The Story of Beatrice Telford", «Saturday Review of Literature» (26 травня 1845 р.), стор. 33.

29. Е. Таратута: *Етель Ліліян Войнич*, стор. 196.

30. Там таки, стор. 282-283; М. Олійник: "Безконечність із рухом незримим", стор. 105.

31. И. Катарский, стор. 4.

32. «New York World Telegram», 12 березня 1957 р.

33. New Yorker's 1897 novel success in Soviet lands with sales of 2,500,000". New York Times, 13 березня 1957 р.

34. Harvey Bright, "In and out of books: Gadfly". «New York Times Book Review», 31 березня 1957 р. стор. 8.

35. «Look», 8 липня 1958 р.

36. Arnold Kettle, "E. L. Voynich — a forgotten English novelist". «Essays in Criticism», 7.2 (квітень 1957 р.).

37. Етель Ліліян Войнич, *Овід: роман*. З англійської переклала Марія Рябова. Художник: Василь Чебаник. (Київ: Молодь, 1979). 254 стор. з ілюстраціями.

38. *Новые книги СССР* (1984), ч. 84-32 (287) і там таки (1985), ч. 85-10 (219).

39. Там таки.

40. И. Катарский, ч. 11.

41. Е. Таратута, *Етель Ліліян Войнич*, ч. 122.

42. Там таки, ч. 136.

43. Там таки, ч. 137.
44. Цікаво й знаменно, що на українському виданні 1979 р., це мотто непомічене.
45. Е. Таратута, *Етель Лилиан Войнич*, стор. 230.
46. Там таки, стор. 201.
47. E. L. Voynich, «An interrupted Friendship». (Нью-Йорк: Macmillan, 1910), стор. 1-2.
48. *Шевченківський словник* том 1, стор. 197.
49. Е. Таратута, *Етель Лилиан Войнич*, стор. 97. Також: Етель Лилиан Войнич: *Собрание сочинений в трех томах*, том 3, стор. 436.
50. Е. Таратута, там таки, стор. 262. Також Е. Л. Войнич, *Собрание*, том 3, стор. 460.
51. Про "відкриття" Етель Лилиан Войнич радянськими журналістами, успіх її *Овода* в соціалістичних країнах писала американська преса, як про своєрідну сенсацію. Див. примітки 32, 33, 34, 35. Адреса письменниці стала загальновідома, бо її подав читачам у своїй новинці із 13 березня 1957 р. (див. прим. 33) щоденник «New York Times».
52. Я даремно шукала інформацій про неї у стандартних довідниках англо-американської літератури та в біографічних словниках музик і композиторів. Немає Етель Ліліян Войнич ні в «Who Was Who, 1897-1980» ні в «Who Was Who in America, 1897-1968».
53. W. L. Courtney «The Feminine Note in Fiction» (Лондон: Chapman & Hall, 1904), стор. 159-177.
54. Cornelius Weygandt, «A Century of the English Novel» (Нью-Йорк—Лондон: D. Appleton-Century, 1925), стор. 359.
55. «Webster's Biographical Dictionary» (1963), стор. 1530.
56. *Шевченківський словник*, т. 2, стор. 155.
57. L. P. Rastorguev «The Legal Position of English Companies in Russia» with an appendix containing imperial ukases treaties; conditions of operation of English companies in Russia, etc. (Лондон: Jordan & Sons, 1911), XI, 91 pp.
58. «The Law List» comprising the judges and officers of the Courts of Justice; counsel, special pleaders, conveyancers solicitors, proctors, notaries etc. in England and Wales. (Лондон: Stevens, 1923), стор. 226.
59. "The new law of copyright in Russia", «Journal of the Society of Comparative Legislation» том 12, ч. 2 (1912), стор. 302-309; "Individual and communal land tenure in Russia", «The Law Magazine and Review», 5, ser. 37 (серпень 1912) стор. 385-397. "Disabilities of the Jews in Russia", «The Jewish Review» том 3, ч. 14 (липень 1912), стор. 106-129.
60. «The Jewish Review», том 3, ч. 14 (липень 1912), стор. 100.
61. The Revolution and the unity of Russia". The Grotius Society: «Problems of the War»: papers read before the Society in the year 1917. (Лондон: Sweet and Maxwell, 1918), том 3, стор. 91-98.
62. С. М. Степняк-Кравчинський, *В лондонской эмиграции* (Москва: Наука, 1968).

ЮРІЙ ЛИПА, ЯКОГО Я ЗНАЛА

Уривок зі спогадів "Про моїх поетів"

Наталя Лівницька-Холодна

Раннього літа 1920 р. ми перебували в Варшаві й жили в помешканні Дипломатичної місії УНР. Це помешкання, властиво, було збірним пунктом для всіх, хто приїздив з якимись справами до батька від Головного Отамана Симона Петлюри, від уряду чи з фронту.

Ми тоді щойно прибули до Варшави з далекої Полтавщини, перебувши ту подорож частинно пішки, частинно кіньми й тільки невеличкі відтинки дороги потягом. Подорож була дуже тяжка й небезпечна, але мама закінчила свої спогади оптимістичним: ... "ми напевно повернемось".

І з цим "повернемось" ми почали своє життя на чужині, не передбачаючи, що воно триватиме тут аж до смерті. З цим передчуттям швидкого повернення ми купували собі тільки кінечне. Завжди була думка: "А нашо воно, не повезеш же всього додому...". А дім був десь там — чи на Полтавщині, де залишилася невеличка садиба, чи в Києві, де було т. зв. "пайове" помешкання, до якого ми ще не встигли навіть перебратися, але в кожному разі "не тут".

Все ж я була задоволена своїми новими сукнями, в яких одразу стала дорослою, тоді як у старих, з яких я виросла, була якимсь гидким, незграбним каченям. Правда, я довго не могла призвичаїтися до нового одягу: капелюх, який я одягала, не заглядаючи до дзеркала, завжди сидів на моїй голові криво, а в тонких панчохах я з першого разу пробивала пальцем дірку.

Життя в Варшаві мало для мене лише одну приємність: жити знов з батьком, якого я дуже любила і з яким ми були розлучені цілий рік. Поза тим ті, повні гарячкової діяльності дні й навіть ночі мого батька й членів Місії та всієї української колонії, якимось не доходили до моєї свідомості. Я знала, що вже майже вся Україна була окупована більшовицькими військами й що йде запекла боротьба з ними. І мені було неймовірно сумно. В мені все ще бриніла романтика останніх місяців, перебутих у Переяславі: боротьба українських повстанців тоді ще з Денікіном, бої на вулицях міста, переможний крик "слава Україні!" одного з перших вершників, який влетів з жовтоблакитним прапором до визволеного міста. В мені ще тремтіла та радість, з якою ми з братом, вискочивши під останні

кулі бою, відповідали йому разом з усім натовпом: "слава, слава!"

Потім пішли часи, властиво, безладдя. Вся адміністрація була в руках боротьбистів, з яких найстаршому було чи не двадцять п'ять років. На короткий час з'явилися "тарашанці", напустивши на нас усіх панічний страх. Але це тривало недовго. Залишилися всі свої. Ще перед повстанням проти Денікіна приїхали до Переяслава троє старшин Армії УНР, які брали діяльну участь у житті міста. Вони були вродженцями Переяслава й жили там відкрито, не ховаючися.

Коли батько прислав по нас, всі намовляли маму нікуди не вирушати, бо дорога до Кам'янця далека й небезпечна, а "наші ж і так скоро прийдуть".

Повстання проти Денікіна готувалося досить довго, ще з літа 1919 р. Ліси Переяславського повіту були повні повстанських загонів. Влітку зайняв Переяслав на якийсь час отаман Зелений. Ми, мама та я з братом, перебували тоді в моєї тітки, земського лікаря, і прислухалися з веранди її хати до далекого гарматного бою. Тітку, яка мала повне довір'я повстанців, не раз викликали до якогонебудь хворого або пораненого повстанця. А часом навіть у самій лікарні перележували хворі на тиф. В будинку тітки мого батька Леоніли Дорошкевич, де ми жили в Переяславі з осені 1919 р., відбувалися таємні збори молоді, яка "чомусь" не їздила того року на студії до Києва, а перебувала в Переяславі. Збори відбувалися в кімнаті одного з наймолодших кузенів мого батька студента Гліба Дорошкевича. Вони проходили як звичайні студентські "вечорниці" з горілкою і салом. За стіною ми чули приглушені голоси, часом вибухи сміху. Я часто чула заразливий сміх Івася М., брата Настуні М., моєї найліпшої гімназіальної товаришки. Івась був моїм першим коханням. Ще й тому перший рік мого життя на чужині був дуже невеселим.

Перемога над Денікіном у Переяславі була дуже легкою завдяки допомозі навколишніх селян. То був базарний день, і селяни на своїх возах під різним базарним крамом перевезли до міста зброю повстанців, а повстанці, прийшовши до міста малими групами, розібрали її і в кілька годин опанували місто. Після того Переяслав прийняв зовсім український характер. Ніде не було чути іншої мови, крім української. Тільки де-не-де ще трималися залишки національної "контрреволюції", але на те ніхто не звертав уваги. Всі були захоплені новою дійсністю. Але прийшло перше розчарування: під час Шевченківського тижня замість національного гімну пролунали зі сцени звуки інтернаціоналу. Під час перерви виникли з цього приводу завязті суперечки. Молоді люди не боялися говорити одверто. Всі вони знали один одного з дитинства, всі були товаришами з гімназії. Я в суперечках не брала участі, тільки прислухалася. Пам'ятаю слова одного 19-літнього хлопця бороть-

біста: "до рідного прийдемо тільки через інтернаціональне". Не знаю, як дорого він заплатив за цю свою молодецьку віру в інтернаціонал. Не знаю також, яка доля зустріла його опонентку, молоденьку дівчину, що завзято захищала те рідне.

Всі ці спогади були такі ще свіжі, що життя в спокійному європейському місті було мені нудне й нецікаве. Тому я часто тікала на прогулянки до недалекого парку.

Одного разу, коли я повернулася додому з такої прогулянки, мама зустріла мене словами, що подіяли на мене як доторк електричного струму:

— Швидше! Сідаймо до вечері. Посаджу тебе коло Вороного!

Причепурившись трохи, я вийшла до їдальні. Там уже всі сиділи за вечерею. Мама показала мені місце коло якогось старшого пана в пенсне. — "Невже це поет?" — подумала я з острахом. Але мама вже представляла йому свою дочку, і я виразно почула ім'я: Микола... Я скося подивилася на нього. Обличчя гімназіяльного вчителя (й обов'язково математики!), ріденьке волосся над голим високим чолом, ніс, міцно зчіплений пенсне й жовті вуса. Таким я бачила мого першого живого поета. Все ж таки це був поет. Нарешті я почую його, почую його слова, живі слова, а не надруковані в книжці. Хоч я любила читати книжки, проте, побачити живим одного з їхніх авторів було для мене подією. Вороного я любила не найбільше, але все таки то був поет!

Сідаючи на вказане мені місце, я подумала: "Ну що ж, не всі ж поети мусять бути гарні, як наприклад Байрон". І стала прислухатися до того, що він говорив. І спало мені на думку ще щось, а саме, що не завжди поети в товаристві говорять про поетичні речі поетичними словами.

І стало мені чомусь дуже сумно. Може в передчутті чогось, мені тоді ще невідомого, незнаного, але що часом якось інтуїтивно, підсвідомо відкривається вам через заслону майбутнього. Я знала багатьох поетів, українських і неукраїнських, і всі вони були не такими, якими собі їх уявляла така дівчина-мрійниця, якою я була в той далекий 1920 рік. І першим моїм розчаруванням був Микола Вороний.

Проте, ми потім часто зустрічалися, багато говорили, себто говорив він, а я більше слухала. Врешті я навіть вирішила довірити йому мою тасмницю, мої вірші. Але це сталося не одразу. Вороний оповідав мені про інших молодих поетів, особливо про одного — Юрія Липу. Це був, як казав Вороний, "стрункий юнак з мрійливими блакитними очима". Я таким і зберегла його в своєму серці аж до першої зустрічі з ним, яка трохи не закінчилася повною катастрофою. Але про це потім.

А тим часом тривали мої розмови з Вороним, і я намірю-

валася показати йому свої вірші. Пригадую, як ми сиділи з ним одного гарного літнього вечора на балконі нашої їдальні... Я несміливо подала йому досить грубенький зошит з проханням перечитати його й сказати свою думку. Але в своїй наївності я не зрозуміла, що підстаркуватий поет ставиться до мене не як до початківця, теж поета, але як ще не цілком зів'ялий мужчина до молоденької дівчини, з якою йому було приємно говорити й навіть пофліртувати, загортаючися в тогу знаного поета. Він довго не приносив мені зошита й повернув його разом зі своєю фотографією великого розміру, на звороті якої був, здається, шостистрофний вірш, присвячений мені. Фотографія, звичайно, загубилася в наших мандрах, а вірш був надрукований у віденській *Волі*. Цей вірш він сам без мого відома дав до *Волі*. Після цього з мене почали жартувати, що я задурила голову старому поетові.

А що з моїм зошитом? Ніякої думки він не висловив ані усно, ані на письмі, тільки майже над кожним віршем були якісь смішно сентиментальні написи. Пам'ятаю лише один (бо зошит, звичайно, теж загубився), над яким навкис було написано: "славна Натуся"!

І це все! Мені було боляче до сліз. Щоб так зо мною поведися! Я, звичайно, була певна, що мої вірші нічого не варті, й він мене просто хотів чемно позбутися. Й тому мені ще прикріше було чути натяки на те, що "старий поет у мені закохався".

Та ще більшої прикрости завдала мені історія з Вороним пізніше.

В Тарнові я нарешті зустріла "стрункого юнака з мрійливими блакитними очима" — Юрія Липу. Ми одразу з ним заприятелювали, часто зустрічалися й ходили на прогулянки разом з іншим молодим поетом, Миколою Ковальським, та Петрусем Холодним.

Але одного разу, зустрівши його, я одразу побачила, що він якийсь інший. Очі його мали суворий вираз, а підборіддя піднесене вгору як завжди, коли він гнівався. Я спочатку здивувалася, а потім мене наче заморозило. Я нічого не розуміла. Це була якась напасть, якийсь наклеп на мене. Я не могла знайти слова у відповідь на це. Була просто приголомшена й страшенно боляче ображена. Але так і вислухала все, простоявши мовчки, поки він не пішов.

Увечері батьки звернули увагу на мій сумний настрій. Я не витримала й з плачем розказала, що молодий поет Юрій Липа висварив мене за те, що я нібито безпідставно розпускаю чутки, що він у мене закоханий.

Мій батько одразу почав сміятися. Він був приятелем Юрієвого батька, Івана Липи, й часто бував у них. Отже, недавно, як він був у Лип, зайшла розмова про Вороного, який збирався їхати на Україну й скаржився, що уряд йому мало допомагає. Юрія не було, й мій батько навіть ще не знав, що він теж поет. Він прийшов на

кінець розмови й почув тільки слова: "дурний поет закохався в мою дочку".

"Не бійся, — казав батько, — я це виясню".

Наступна наша зустріч з Юрієм була зовсім інша. Не пам'ятаю навіть, чи він попросив вибачення в мене, така я була щаслива, що все роз'яснилося.

В той час ми всі, молоді люди, згуртовані в маленькому польському місті Тарнові, були великими приятелями. Тоді між нами, навіть між тими найближчими між собою, навіть між тими, хто трошки фліртував один з одним, не було навіть натяку на те, що тепер прийнято називати "сексом". Ми разом, малими й більшими групами ходили й їздили на прогулянки й на екскурсії, бували на театральних виставах, які одразу зорганізували наші актори, танцювали на вечірках та співали в хорі. Я ходила на співанки та познайомилася там з двома нашими солістками, Надією Сухманською та Цариковою, а часом і сама "солювала", бо мала досить добрий, хоч і невироблений голос.

Але для мене, звичайно, найцікавішими були зустрічі з поетами. Крім нас, молодих, опинилися в Тарнові також двоє старших — Михайло Обідний та Петро (здається) Тиняно. Цим старшим спало на думку видати книжку-альманах під назвою *Сонцесвіт*. Автором назви був, здається, Обідний. Не знаю, де взялися кошти на видання, але *Сонцесвіт* таки "зацвів" на терені Тарнова. В ньому побачили світ мої наївні та неоригінальні вірші. Мій майбутній чоловік зробив обкладинку. Були там також вірші Миколи (Колі, як ми його всі називали) Ковальського. Ну, й, звичайно, двох старших. Але найбільшою окрасою збірника були сильні та оригінальні вірші Юрія Липи. (Між іншим, він нізащо не дозволяв називати себе Юрком, тільки Юрієм). Пам'ятаю тільки два рядки з однієї з тих поезій:

Час людини, як вовк, утікає,
він біжить безупинно кульгавий...

Я тоді не розуміла глибокого значення цих слів, а тепер, на схилі віку, так глибоко й гірко відчуваю їхній трагізм. І, оглядаючися назад, бачу, скільки того часу було змарновано чи силою обставин, чи просто з невідомости та легковажності.

Липа не марнував часу.

"Мені так бракує часу, — казав він, — що я ось вискочив би з віка, щоб не тратити десять хвилин на дорогу до трамваю."

Він був справді надзвичайно працьовитий. Кожному творові передували довші студії. Коли він писав *Козаки в Московії*, він вичав мову та звичаї того часу. Його помешкання було повне книжок

про життя та побут своїх героїв. Пишучи оповідання, де виступали київські босяки, він старався точно відтворити жаргон, яким вони говорили. Для цього він відбував довші "конференції" з моїм чоловіком, який виріс у Києві на Шулявці й прекрасно знав шулявський жаргон. Він навіть був знаний на Шулявці як "Петька політехнічеській" через те, що жив, як син професора, на території Київського політехнічного інституту. Ця назва до нього так причепилася, що він був відомий ще довго після виїзду з Києва. Коли Олена Теліга приїхала з Києва до Тарнова, вона просила всіх конче познайомити її зі славетним "Петькой політехнічеськім".

Та найкращими творами Липи були безперечно поезії — дві збірки їх *Світлість і Вірую*. Проте, він сам ставився легковажно до своєї поетичної творчості й коли говорив про себе як про поета, то завжди напівіронічно казав: "мій брат поет".

Тарнів потроху почав порожніти. Дехто, меншість, подався на українські землі в пошуках праці. Галичани й волиняки поверталися додому. А більшість, переважно молодь, виїздила на захід, на студії.

Виїхав з Тарнова і Юрій. На прощання він подарував мені ляльку, хлопчика в кумедному вбранні з червоним носиком і в червоній шапочці. Зустрілися ми знов за кілька років, коли ми з чоловіком приїхали до Варшави з Чехо-Словаччини, а Липа, скінчивши медичний факультет, з Познані.

Липа був завжди повний палких бажань і змагав до здійснення їх. Працюючи весь час над собою, він нікому не дозволяв накидати собі своїх думок. Коли йому перестав відповідати напрям донцовського *Вісника*, він спокійно відійшов від нього і створив своє власне кредо. Й завжди був послідовним і переконаним націоналістом з вірою в постання Великої Української Держави.

За винятком деяких його психічних заломлень та неетичних вибриків, особливо до нашої родини (Наприклад, заява моєї матері, що, живучи в нас, він може "скомпромітувати" себе в очах галичан), він завжди був прямолінійний і безкомпромісовий.

Щодо "компромітації", то думаю, що він мав стипендію на студії від якоїсь галицької організації. А в той час ще занадто гостре було в галицьких українців нерозуміння конечности Варшавського договору, що його підписав мій батько, та почуття кривди, ніби заподіяної їм.

Липа був дуже амбітний, дуже замкнений в собі й ніколи нічого про себе не говорив. Він був одинак у батька. Ходила між людьми легенда, що він був нібито прибраний син. Але, думаю, що то була тільки легенда. Він безмежно любив свого батька Івана Липу, відомого письменника і громадського діяча. А матір свою згадував з

великою ніжністю та все просив мого чоловіка намалювати її портрет з фотографії, і чоловік виконав його бажання.

Про його любов до батька мені довелося довідатися з однієї нагоди. Ми були з ним на фільмі, в якому молодий лікар чи сам робив, чи тільки був присутній під час операції, яку робили його батькові. Батько помер. Я одразу відчула, що драма відбувається не тільки на екрані, але й в душі мого сусіда. Він почав важко дихати, схопився обома руками за поручні крісла, випростувався й наче задерев'янів. Я не наважувалася ворухнутися, не наважувалася сказати слова, бо знала, що слів не треба, що слова можуть його тільки ще більше ранили.

Після смерті батька він уважав своїм неофіційним опікуном мого батька. І мій батько опікувався ним, як міг. Одного разу, вже після того, як він від нас вибрався, але ще не влаштувався зі своєю лікарською практикою, ми почули, що він хворий. Але почули не від нього. Батько дав мені 50 злотих і сказав: "Ідіть удвох з Петрусем відвідати його. Може він думає, що ми образилися на нього. Може він там голодує..."

Ми знайшли його в бідно мебльованій кімнаті в ліжку. Він, побачивши нас, сів на ліжку й напівіронічно-напівжартома вигукнув: "О, яка честь!" Не знаю, що мали означати ці слова і його усміх, що показував всі його сніжнобілі зуби. Нас ця іронія вразила, і ми більше його не відвідували. Але тепер я розумію, що він був просто засоромлений, йому було прикро приймати нас у ліжку, хворим і безпорадним. Він же був завжди міцний, здоровий, повний енергії.

В той період свого життя він якось унікав бувати у нас, кудись виїздив, належав до якихось організацій і, як мені писала Олена Теліга, мав польське громадянство, якого ми, політичні емігранти, уникали. Олена Теліга якийсь час належала до української секції "Слов'янського товариства", але невдовзі покинула його, бо "занадто непевні люди стоять на його чолі". До цих непевних людей вона зарахувала й Липу, хоч і додавала: "Чи ж могла для мене бути непорядною людиною, яка може творити такі вірші?". Слово "такі" було підкреслене.

Не пригадую вже коли відновилася наша приязнь, але дуже швидко він став енергійним організатором групи "Танк", а коли ця справа не наладналася, був, хоч і не безпосереднім, але діяльним надхненником групи "Ми" та її видань.

Живучи в Варшаві, провадячи свою лікарську практику, він видавав свої твори та тихо, без зайвого гучу, впливав на духовість великої частини української молоді не менше, ніж Донцов. Але його вплив був конструктивно-позитивним, його Україна була "найпрекрасніша з країн", а одночасно таємнича і грізна:

Вперед, Україно! В тебе тяжкі стопи!
Пожари хат димляться з-під них:
ні Росії, ні Європі
не зрозуміти синів твоїх.

В той самий час Євген Маланюк малював Україну як безсилу бранку, яку на кожному роздоріжжі гвалтував хижацький наїзник. Україна Донцова була "бестією без голови". Оптиміст Липа хотів збудити національну гордість. Песимісти Донцов і Маланюк викричали й оплакували її занепад.

Тепер, коли роздумую над тим, що мені довелося бачити, що робиться тепер, часом питаю себе: хто з них, властиво, мав рацію? І з гіркою починаю схилитися в бік песимістів.

Липа і Маланюк були нашими постійними гостями. Ми разом думали, разом вірили, разом сподівалися. Ми йшли дорогами нашого відродження, але славного, а не "розстріляного".

Коли вийшла моя перша збірка *Вогонь і попіл*, Липа зустрів мене на якійсь вечірці і сказав, що вони з Маланюком збираються написати на неї рецензію і вислати до *Вісника*. Липа називав *Вогонь і попіл* боротьбою з інстинктом, а Маланюк був, як і ще в Празі, захоплений тими поезіями.

Проте, їх рецензія не була надрукована. Донцов, який завжди заохочував мене писати "еротику", вже "змінив курс" і з деяких причин доручив написати рецензію Леонідові Мосендзові. Рецензія була дуже неприхильна й навіть гостра. Це було для читачів *Вісника* несподіванкою, бо більшість віршів збірки було там друковано.

Липа був самотником й дуже мало кого допускав до себе. До Варшави часто приїздили львівські поети С. Гординський, Б. і. Антонич, Б. Кравців та інші. Але Липа ніколи не бував з нами, ніколи не ходив по Варшаві, не дискутував над кавою по каварнях. Його лікарська практика та літературна праця поглинали його цілком. Лікарська практика, правдоподібно проходила добре, бо ще й тепер зустрічаю людей, які добре згадують його як лікаря. Але, звичайно, як про кожну видатну людину, люди, а особливо жінки, любили розпускати про нього плітки. До нас доходили часто легенди про його численні любовні пригоди. Тому несподіванкою була для нас його постанова змінити свій парубоцький стан і женитися. Це сталося зовсім раптово.

Одного разу він прийшов до нас в якомусь урочистому настрої. Зайшов просто до нашої кімнати. Ми жили з батьками. Він привітався і сказав, що мусить поговорити з батьком і, попрощавшись, пішов. Пізніше батько сказав нам, що Липа приходив повідомити нас про те, що він їде до Галичини женитися й просив його благословення.

За якийсь час Липа повернувся до Варшави вже з дружиною, Галиною Захаріясевиц. Вона була маляркою, скінчила у Відні ту саму школу, що й Олена Кульчицька. Мала цікаву зовнішність, але не було в неї нічого жіночого. Думаю, що вона мала сильний вплив на свого чоловіка. Пригадую, як він старався замести найменший слід свого фривольного парубоцтва. Приніс нам пачку своїх, як він уважав, не гідних друку, віршів, а також багато книжок вільнодумного змісту. Але чому він просто не знищив їх? І чому приїс саме нам? Може таки думав, що вони якось збережуться? Серед поезій були речі фривольного характеру, але речі добрі, було також кілька п'єс для лялькового театру. Чи не дружина його, католичка, була причиною цієї постанови? Але, на жаль, це все (майже все) загинуло разом з багатьма нашими дуже вартісними речами.

Залишилися ми приятелями й після його одруження. Вони часто бували в нас, часом ми в них.

Але наближалася воєнна хуртовина. В батька відбувалися наради, бувало багато людей. Радилися, що робити у випадку катастрофи. Галицькі депутати польського сойму запрошували до Львова, бо, мовляв, з Галичини почнеться відновлення Української Держави. Але мій брат, який приїхав з Швейцарії, запевняв, що Гітлер ніякої України не хоче і що треба евакуюватися до Швейцарії або до Франції.

Одного дня зайшли до нас Липа з дружиною. Обоє були з газовими масками. Його вже мобілізували як лікаря. Вони прийшли попроситися.

Першого вересня заревів перший повітряний алярм. Коли завили сирени, ми всі збіглися до їдальні, відчинили двері в садок і прислухалися. Десь далеко падали бомби. Радіо весь час надавало якісь незрозумілі сигнали. За день-два ми побачили, що на нашому передмісті почали будувати протитанкові загороди. Отже, Варшаву вирішили боронити. Тоді ми вирішили залишити Польщу й через Румунію тікати до Франції, куди нас запрошував голова екзильного уряду й особистий приятель В'ячеслав Прокопович. Виїхало нас п'ятнадцять душ: одним авто і трьома підводами. Але авто довелося невдовзі залишити за браком пального. Багато було пережито за цю подорож, і доїхали ми тільки до Бугу, а тоді довелося тікати від більшовицького війська, яке займало Волинь і Галичину. Повернулися ми до Варшави до порожньої хати. Добрі люди винесли все, крім книжок, картин та меблів. Всі харчові запаси та одяг зникли. Треба було думати, як жити далі.

І тоді ми почули дивну новину: головою українського комітету, що постав під протекцією німців, був наш добрий приятель Юрій Липа. Якийсь час ми чекали. Думали, що він сам відгукнеться. Таж ні! Ми почули, що він завів у комітеті якісь особливі порядки. До

нього не можна було зайти без попереднього домовлення, вітаючися треба було, підносячи по-гітлерівськи руку, казати: "Слава Україні".

В усьому йому допомагала дуже діяльна його дружина.

Врешті до комітету на розвідку вирішив піти мій брат. Липа прийняв його дуже офіційно з висоти свого становища, говорив ласкаво й поблажливо, а наприкінці недбало запитав: "Слухайте, може ви там голодуєте?"

Брат попрощався й пішов.

Що ж з Липою сталося? Адже ще яких два місяці тому він приходив до нас з дружиною як до рідних попрощатися перед виїздом у невідоме.

Він дуже швидко перестав бути головою комітету. Якась там була внутрішня революція. А може йому самому поперек горла стала гітлерівська бутафорія.

Останній раз я бачила його таки під час війни на якомусь прийнятті в малознайомих людей. Нас посадили за стіл поруч. Розмовляв так, ніби все було, як раніше. Напроти нас сиділа його дружина, стараючися також підтримувати розмову.

Така нецікава була моя остання зустріч з моїм "струнким юанком з мрійливими блакитними очима".

Липа не був в дійсності ні струнким, ні високим. Він не був чорнявим, не мав ані чорних, ані карих очей. Зовнішньо він аж ніяк не був, як раніше казали, героєм мого роману. Проте з усіх моїх приятелів поетів Липа залишив найглибший слід у моєму житті. Ми з ним були дуже різні. Я не знала його так глибоко і так "цілком", як наприклад, Маланюка або Олену Телігу. Багато в нього було тасмниць, багато в його душі було таких глибин, до яких не проникнув ніхто, навіть, думаю, найближча йому людина, яка так докорінно змінила його біографію, його дружина. В "Координатах" автор його "силюети" шкодує, що Липа як поет умер за шість років до своєї фізичної смерти, а саме в 1938 р. Алеж це був саме рік, коли він знайшов собі подругу життя.

Маланюк у своїй статті "Зовсім інші", надрукованій у *Вежах* в 1947 р. (листопад, зошит 1), пише: "Ближчий літературний родовід Ольжича очевидний... це, розуміється, автор «Суворости»... Від автора «Суворости» Ольжич одідичив передовсім суворість і немилосердя."

Але, згадуючи слова Липи "Собі за знак я взяв немилосердя" і перегортаючи сторінки творчости Ольжича, мені здається, що між цими двома поетами було мало споріднености. Суворість Ольжича була суворістю вченого, і коли він "прозрівав", уживаючи висловів Маланюка, крізь апокаліпсис нашої епохи із "стереоскопічною ясністю", то ця ясність була теж ясністю вченого, а не ясновидця-про-

рока. Між цими двома поетами межею, яка їх розділяла, була емоційність. Ольжич емоційности не знає, він завжди сухий, холодний, витриманий. Він не переживає, він повчає й будує. Липа в своїй суворості, в своєму немилосерді завжди пристрасний і жагучо наснажений. Маланюк пише, що Ольжич-поет "з'явився на світ для того, щоб свідомо його творити, співтворити той світ". І мені мимохіть робиться моторошно думаючи про те, яким був би той світ, співтворцем якого був би Ольжич.

Натомість Липа звертається до Бога з молитвою:

Бездомних псів, що лижуть кість суху,
Надгороди притулком теплим, Боже...

І тільки для тих, "що злочин тління розсівають", для "убійників душі" він не має милосердя, він пристрасно благає в Бога для них найвищої покари.

Липа був без сумніву дуже яскравою постаттю на тлі нашого емігрантського "безгрунтов'я, але одночасно й дуже скомпліковану. Я не претендую, щоб цей короткий спогад висвітлив усі сторони його складної індивідуальности, але може він дасть поштовх до зрозуміння його. Бож його вартість не в його щоденному земному житті, а в його невмирущих творах.

Але я не була б широкою до кінця, якби не згадала про те, що наша приязнь не була просто приязню. Це було щось більше: більше, ніж приязнь і менше, ніж кохання. Я не знаю назви на це почуття в жадній мові, крім французької. Французи називають це *l'amitié amoureuse*".

Теперішня молодь не зрозуміє цього. Вона знає здебільшого тільки "Chemistry" або "секс". Треба бути на дуже високому рівні не освіти, а культури, щоб не перейти меж, щоб це була тільки "*l'amitié amoureuse*" і ніщо більше. А перейти ці межі дуже легко. Пам'ятаю одного разу Юрій, взявши мене за руку, тихо сказав: "Добре, що ви зробили зо мною порядок". Відповідь моя була: "Я асамперед мусила зробити порядок з собою".

Такий був Юрій Липа, якого я знала.

ЛИСТОК ГУЦАЛЮКАМ ДО АЛЬБОМУ

Марта Калитовська

Любослава Гуцалюка формував і зформував Париж. Парижани мали щастя слідкувати за його мистецьким ростом, який відбувався на наших очах і якого був свідомий в першу чергу сам маляр. З кожним мистецьким виступом-виставкою, він з душевним трепетом очікував оцінки критики, й тільки отримавши свою паризьку "візу", мистець з легкою душею повертався організовувати виставку в Америці.

Гуцалюк вдихав Париж повними легенями і видихав його, перетвореного своєю мистецькою уявою, з питомою для нього пристрастю; а щоб вдихати цей справжній Париж він з Ренатою (дружиною) блукав його закутками, тісними вуличками Cartier Latin, насолоджуючися не так монументальністю пам'ятників, як їхніми тонкими деталями, тим, що у французів підходить під поняття *finesse*. Тоді ще процвітав багатий і винятково різноманітний "Блошиний базар", де можна було знайти й набути за приступну ціну стильові меблі з епохи котрогось з

Любослав Гуцалюк (1985 р.)

Людовиків чи інші та безліч різних предметів ужитку мистецького виконання, часто тільки злегка пошкоджених і вкритих верствою бруду. Ті скарби Гуцалюки привозили до себе, відчищували чи відреставровували, надаючи предметам їхнього первісного вигляду.

Пригадую першу виставку Гуцалюка в Парижі в галерії Рор Вольмар і першу зустріч з обома Гуцалюками: Любослава з проникливими та спостережливими очима і Ренату — елегантно вдягнену блондинку з привітною усмішкою.

Та перша виставка виявила одне: власний стиль Гуцалюка. Він змінився пізніше у варіантах, але помилки не могло бути: замилювання до лінійних композицій, що росли вертикально та одночасно перекреслювалися в ширінь, належали Гуцалюкові. Теж відчуття композиції, що гуртувалося тісно чи біля катедр чи міст, що часто росли пірамідально немов грона. Вони були радше символом душевного польоту, ніж конкретними архітектурними композиціями. І був Париж — місто, повне радості, бо воно в постійному русі. Лінії перетиналися, часом стискалися, тоді знову розбігалися, задержуючи рівночасно внутрішній ритм, відчутий і об'явлений тільки самому мистцеві. Переважали кольори бронзовий і жовтий у всіх його нюансах, часом переплетений чорним чи дискретною ниткою золота. І найважливіше: тих катедр і міст, перетворених в уявній лабораторії мистця, не можна забути.

Чи можна помилитися, не пізнаючи Карзу чи Бюфе, навіть коли є багато adeptів, що перейняли їхню манеру творчості? Гуцалюк поклав від першої виставки на картинах свою печатку.

Я повернуся трохи до особистого. Мені довелося ближче пізнати Гуцалюків на "славній" рю Тен в українському домі, яким адміністрував Роман Голян. Цей дім мав свої деякі особливості: крім Голянів, там жило кілька неодружених емігрантів, які працювали в місті, мешкали сестри-настоятельки, що провадили тут четвергову українську школу, проводили свої зустрічі літературно-мистецький клуб та інші громадські установи, але свій "мистецький період" дім завдячує Гуцалюкам.

Це було, мабуть, в 1956 р., коли Гуцалюки приїхали на довший побут до Парижу. Гуцалюк почав свою мистецьку діяльність, вибіливши простору кімнату, призначену їм на помешкання, та придбавши деякі найкращі меблі, навіть дещо з "антиків", як він казав. Гуцалюки належали до тих наших нечисленних емігрантів, які, оволодівши собою від першого приголомшення Америкою, повернулися до "старої" Європи, де вони відразу зрозуміли, що можна жити скромно без того, щоб на вас хтось показував пальцем, і насолоджуватися мистецьким багатством країни. Вони були молоді та брали "на весело" так скромне устаткування кімнати, як і куховарські можливості. Правда, таке скромне устатку-

вання було в усьому домі, і як я пригадую, в моїй кімнаті, крім ліжка, стола, шафи, книжкової полиці власного виробу та залізної грубки, нічого зайвого не було, але тут творилися мої "рими та нерими"...

Саме тут треба згадати Реню, бо вона дбала про атмосферу житла, слідувала за працею Любослава та охороняла його від зайвої витрати часу.

"Йди малювати, Любку!" — то була ранкова програма. Ніхто не повинен був відривати його від праці. Ательє містилося на нижньому поверсі будинку, було сире й холодне, заповнене малярським приладдям. Сюди без важливої причини ніхто не заходив. Сам Любослав часом казав: "Коли б не жінка, не зміг би стільки намалювати!".

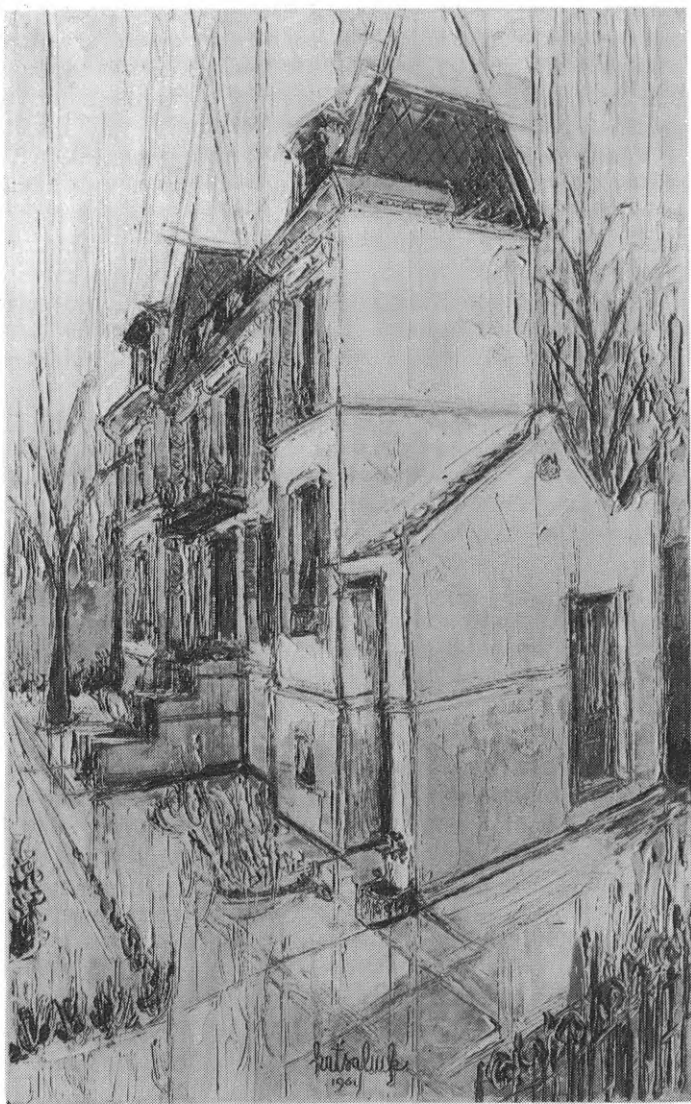
Здається, що цей рік проживання Гуцалюків на рю Тен був одночасно одним із найдовших для них періодів перебування в Парижі. Пригадую навіть день Різдва, коли Гуцалюки запросили теж малярку Софію Зарицьку, яка жила за Парижем, у невеликій місцевості Шеневе, незвичайно бідно й самотньо, зовсім відчужена і осамітнена. Але в цей день вона колядувала з нами, була говірка, і я була вдячна Гуцалюкам, що вони теж упримкнули хоч кілька годин талановитій, але не надто щасливій малярці. Вона трагічно загинула, згорівши у власній садибі. З нею згоріли й усі її праці.

Відвідували гостинну кімнату Гуцалюків ще й інші мистці та старші студенти Парижу; одного дня зайшла несподівано Емма Андієвська, і розмови зійшли також на поезію чи *Нові поезії*, які ще тоді з'являлися регулярно й приносили новини з творчості Нью-Йоркської групи.

Здається саме тоді Гуцалюк готував свою "сіру" виставку, яка примістилася в рухливій дільниці близько *Beaux Arts*.

Вона найбільше закарбувалася в моїй пам'яті й найбезпосередніше промовляла мені, може тому, що була насичена єдиним поетичним подихом, і кожна картина була ще одним віршем у об'ємній білій поемі. Вона не була реалістична, хоч темою були реальні мости над Сеною та часто міський пейзаж. Може війнув по ній легкий подув імпресіонізму; світло було легко притьмарене, немов у сніжний день, коли немає сонця, але рівночасно розсіяна ясність. Мости над Сеною бігли в сіру, але сумну далеч, безлюдні вулички й доми потопали, ледве накреслені, в білому сні, й усі ці уявні пейзажі були надхнені сильним поетичним подихом.

Гуцалюки використовували своє перебування в Парижі, щоб побачити південь Франції, близької Італії чи Іспанії. Вони захоплювалися Міляно, де пізніше йому запропонували влаштувати виставку, старим Ментоном чи околицями містечка Грас. Тоді

Любослав Гуцалюк, *Дім на Р'ю Тен в Парижі* (олія, 1961),
(в цьому домі у 1950-их рр. жили у різний час Марта Калитовська,
Яків Гніздовський та Любослав Гуцалюк)

малярська течка наповнювалася акварелями. То були гарячі пейзажі, наповнені сонцем: типові для півдня подвір'я, залиті сонцем і квітами, старі брами з прорізом на доми в зелені, сходи, що бігли назустріч сонцю, чи просто камінний ослін або амфора в саду серед буйної південної природи.

Можна б ще багато пригадувати з того французького періоду, який формував мистця та керував його дальшою творчістю. Але життя ставило теж свої вимоги, і на деякий час Гуцалюки покинули Париж, перед тим придбавши невеличке помешкання для наступного повернення.

Вони повернулися, мабуть, за три роки, 1963 р., й не самі, а з дворічним сином Яремою.

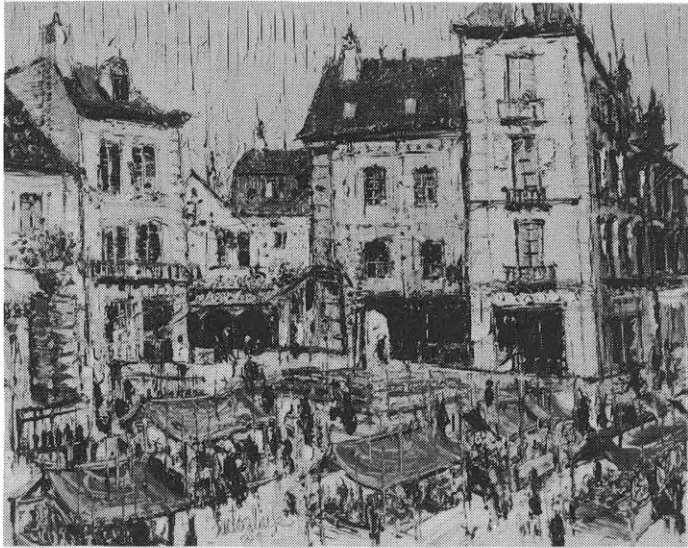
Любослав малював і готував нові виставки. Здається, то був період гарячих і наснажених кольорів. Міста в жовтооранжевих барвах в пірамідальних конструкціях чи кинених немов острови, де лінії не зникали, а виступали дискретніше на тлі згущених і повних світла барв. Власне, саме його зосереджені композиції зосереджували в собі спокій і радість. Так хотілося хвилинами бути в центрі того замороженого чи скупченого в роздумах міста. Ті композиції розливали та висловлювали внутрішній спокій, на відміну до його попередніх конструктивно лінійних образів, що хоч і висловлювали радість та були просякли світлом, одночасно передавали нервовий і бурхливий темперамент і атмосферу.

Й усе ж настрої та їхній вислів Гуцалюк міняв і передавав залежно від стану своєї душі — та вразливість наближала його до поетів з якими, здається, був завжди в тісному контакті.

Перебуваючи поза Парижем, я не все мала можливість бути там на час відвідин Гуцалюків, до того ж подружжя втратило свободу рухів, бо Ярема почав шкільне "самостійне" життя. Він теж пройшов перший період "творчості", рисуючи запопадливо озброєних жовнірів, часом цілі відділи в стані війни. Не знаю, чи той баталістичний період мав поважні наслідки в його житті, хіба ті, що він почав із запалом колекціонувати військові медалі.

Гуцалюки тепер приїздили на коротші періоди до Франції, далі відвідували незнані їм ще околиці та навіть добралися два рази до "мого" острова, а Любослав збагатив свою течку акварель пейзажами з околиць.

Між двома приїздами Любослав організував виставки, коли не в галеріях, то приватно, але все таки з присутністю не тільки наших парижан, але й добрих критиків, з якими він був у постійному контакті. Пригадую чи не останню його виставку в Парижі, біля площі Конкорд, в рухливому ательє. Власне, вона не зарисувалася чітко в моїй пам'яті, може з тієї простої причини, що по

Любослав Гуцалюк, *Торг в Шатобріяні* (олія, 1984)

дорозі до галерії мене пом'яв мотоциклет; але я таки дошкутильгала на виставку, та моя увага не була зосереджена. Я чомусь тільки пригадую чи не уявний Нотр Дам, накреслений сміливими лініями грубого мазка в бронзово-жовтих кольорах, переплетених де-не-де золотом. Цілість смілива, розмашиста та нервова. Теж в подібному виконанні були урбаністичні пейзажі. Чомусь мені видавалося, що в тій зміненій манері малювання Гуцалюк був інший, але й дальший від себе самого. На жаль, з фізичних причин я не змогла відвідати ту виставку вдруге.

СМІШНА ПРЕТЕНСІЯ

Олгієрд Терлецький

У Варшаві 1983 р. у видавництві Аркади з'явилася книжка Анджея Банаха *Nikifor* про лемківського майстра наївного малярства Епіфанія Дровняка (Никифора). Банах — автор ще інших двох книжок про Никифора польською мовою: *Pamiętka z Krzynicy* та *Historia o Nikiforze*. В згаданих книжках Банах свідомо уникає слова "українець", замінюючи його, в кращих випадках, анахронізмом "русін" або просто доводячи "польськість" Никифора на підставі того, що Никифор нібито позашлюбна дитина польського батька. В червневому числі *Сучасности* 1985 р. поміщено на книжку Банаха статтю-рецензію Богдана Певного "Про хитрого пана з Кракова і наївного маляра Никифора", а 18 серпня 1985 р. краківський тижневик *Życie literackie* надрукував у своєму ч. 38 співзвучну рецензію Миколи Сивицького "Kim był Nikifor", яку передрукувала нью-йоркська польськокомовна газета *Nowy dziennik*, змінивши її заголовок на "Nie rób drugiemu co tobie nie miłe". Інформуючи українського читача про сумніви, висловлені польською пресою в національному походженні Никифора, газета *Свобода* (Джерзі-сіті) помістила аж три статті з частинними переповіданнями змісту рецензії Сивицького: Романа Голіята "Поляки про Никифора" (від 29 жовтня 1985 р.), Степана Женецького "Поляки присвоюють собі нашого Никифора" (від 28 грудня 1985 р.) і Ярослава Климовського "Кім бил Нікіфор" (від 4 березня 1986 р.). Для вияснення *Сучасність* в своєму квітневому числі за 1986 р. вмістила повний переклад рецензії Сивицького. Найновішим голосом у цьому діялозі є стаття Олгієрда Терлецького "Smieszna pretensja" в тижневику *Życie literackie* від 15 вересня 1985 р., яку повністю наводимо нижче в українському перекладі.

Редакція

Приналежність письменника до якоїнебудь літератури можна безсуперечно визначити — залежно від мови, яку вживає письменник. Тому Конрад, хоч і поляк, англійський письменник.

Одначе, часто тяжче визначити приналежність маляра до якогось одного національного мистецтва. Звичайно тут беруть до уваги етнічне походження та місце народження, одначе також вибір місця розгорнення творчості й, укінці, тематику.

Отож претенсії Сивицького висловлені під заголовком "Kim był Nikifor" у 38 числі *Życie literackie* уявляються мені не тільки безпідставними, але також смішними.

Банах, автор досконалих есеїв, не має собі рівних у жанрі, так би мовити, побічних зайнять для приємности та розваги, на жаль,

Переклад з польської.

рідко в нас цінованому жанрі, який загально можна визначити заголовком однієї з його книжок *O wdzieczności przedmiotów*. Додавши, ще що передусім старих. Одначе, інколи Банаха спокушує штучне інтелектуалізування писань, ніби простота не є чесною, з чого зайво виходить псевдофілософське оздоблення. Безпідставно він піддався цій спокусі в *Erotyzm po polsku* й так само безпідставно піддається в альбомі *Nikifor*, у зачепленому Сивіцьким розділі "O polskosci Nikifora".

Бо що значать конструкції у вигляді "... Сумна польськість його погляду...", "... польськість жалю в його малюванні...", "... на польських картинах є польська тінь, яка може виявитися блескотом, є польські карби, які невиразно видимі на полотні, але які являють собою запоруку правдивости своєї національности". Такими ж способами можна також доводити наприклад китайськість або еспанськість маляра або радше нічого не можна довести. І неповажною є повага, з якою проголошуються подібні докази. Одначе, це не значить, що правда за Сивіцьким у його гонитві замкнути Никифора у відрубі українськості, в поважному розв'язанні загадки, чи гіпотетичний батько позашлюбної дитини був, чи не був поляком.

З таким самим успіхом ми могли б забажати замкнення в польському відрубі Кіслінга чи Адлера, адже перший також належить до французького малярства, а другий, хоч навіть добровільно зголосився до польського війська у Франції 1940 р., належить також до німецького малярства, щобільше, навіть до мистецтва одного німецького району. Його монографія з'явилася 1966 р. в Реклінггаузен в серії *Monographien zu rheinisch-westfälischen Kunst der Gegenwart*. Все ж таки він прожив у Німеччині понад двадцять років, на його творчість мали вплив німецькі експресіоністи і група "Der Blaue Reiter". Анна Клапек, авторка монографії, починає її такими словами: "Das Leben des polnischen Malers Jankel Adler war eine grosse Wanderschaft". Отож до кого він більше належить? До німців чи до поляків? Аджеж також існує єврейське малярство, і тому Адлер не тільки з огляду на народження, але також з уваги на тематику належить також до єврейського малярства, і репродукцію одного з його творів бачимо на поштовій марці Ізраїля, зрештою, як і твори Кіслінга й навіть Моріса Готліба, хоч Кіслінг народився в Кракові, а Готліб, народжений у Дрогобичі, улюблений учень Матейка, був раніше зараховуваний тільки до польського малярства. Чи будемо сваритися з євреями за Адлера, Кіслінга, Готліба та інших? Чи можемо справедливо поділитися?

Адже ділимось з росіянами Орловським, майже в нас невідомим мариністом Михайлом Лещинським з англійцями, Бачіареллі мистить в польському малярстві, хоч належить до італійського. Потвороський і Жулавський належать також до британсь-

кої школи континентального малярства, головним представником якої є Кокоска, австрієць чеського походження. Пікассо є стільки ж еспанським малярем, скільки й французьким, Шагал — російським, французьким та єврейським, Модільяні італійським і французьким. Найгірше з Паскіном: син еспанського єврея та італійки, видатний співосновник Паризької школи, все таки народився й починав у Болгарії, а впродовж шести років малював у США. Що з таким зробив би Сивіцький, оборонець справи стислих зарохувань в мистецтві?

"Після війни, — пише він, — творчістю Никифора цікавилися всі українські осередки на Україні, в Польщі та на еміграції..." То дуже гарно, що цікавилися, бо було ким. Але що й коли для нього зробили? Не можна заперечити, що людське існування йому запевнили тільки Ела та Анджей Банахи, промощуючи дорогу до Парижу 1958 р., не без помочі Зофії та Казіміра Романовичів і підтримки офіційніших чинників. І тільки від паризької виставки починається справжнє "зацікавлення", яким турбується Сивіцький. Між іншим, фактично відкрив Никифора Єжи Вольф 1938 р. у вибагливому, взірцево редагованому місячнику *Arkady*, куди також потрапили дві кольорові репродукції картинок мистця-жебрака.

Протягом усього життя Никифор жив і малював у Польщі, польським краєвидом гудував свою візію світу. Почув про великого польського маляра й узяв його прізвище. Навіть його церковки, остаточно мала частина творчості, то також Польща. Пригадується Аксентович, який, якщо повинен був малювати обряд, з найбільшою приємністю зображував свячення води, інакше руський Йордан, звичайно на тлі церковки. Ніхто не заперечує, що Никифор був лемком чи врешті українцем: біда тільки, що сам про те не знав. Але якби й знав, чи вважав би себе якраз українцем? Цього ми не знаємо. Натомість знаємо, що деякі лемки вважалися поляками, подібно до численних євреїв. *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN* інформує в VII томі:

Никифор, прозваний Матейком, отримав 1962 р. прізвище Криницький, дата та місце народження невідомі; лемківський народний маляр, що жив у Криниці. Його творчість проходила на тлі польського народного мистецтва, а ширше мистецтва примітивів, явища самородного й надзвичайно оригінального...

Самозрозуміло, що малярство Никифора насамперед належить до польського народного мистецтва, хоч також, з огляду на його народження та частинно тематику, може міститися в ширшому розумінні в українському народному мистецтві. Якби Сивіцький нагадав тільки про це, справа не викликала б заперечень. Однак Сивіцький за усяку ціну, навіть не погорджуючи звинуваченням Банаха, бажав цілковито відірвати Никифора від польського тла. А це вже зусилля, як я сказав напочатку, безпідставне й смішне.

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ У СВІТІ

Роман Савицький

У ніякій країні дерево народної поезії
не видало таких великих плодів,
ніде дух народу не виявився у піснях так живо
і правдиво, як серед українців.

Фрідріх фон Боденштедт (1845)

Тема впливів україністики на світову музичну культуру є нині вже така широка, що треба її ділити на кілька частин. Такими частинами можуть бути, наприклад, студії чужих музикознавців над українською музикою, українські сюжети чи література в чужій музиці. Такими можливими частинами є численні опери чи симфонічні поеми про гетьмана Івана Мазепу, про ріку Дніпро, написані композиторами сливе не кожної країни Європи й поза нею. Тексти Шевченка використовували М. Мусоргський, П. Чайковський, С. Рахманінов, С. Прокоф'єв і інші. Твори М. Гоголя, особливо *Різдвяну ніч* та *Тараса Бульбу*, втілювали в музиці коло 25 чужих композиторів.

Деякі відомі твори європейських майстрів написано властиво для українців; серед них: Л. Бетговен: Три струнні квартети, Оп. 59; і Симфонії, чч. 5 і 6, написано для графа Андрія Розумовського, сина останнього гетьмана України Кирила Розумовського; Г. Доніцетті: опера *Любовний напій*, для тенора Миколи Іванова; Глінка: опера *Руслан і Людмила*, для баса Йосипа Петрова.

Для того ж таки Петрова komponував Мусоргський, і коли Петров помер, композитор із жалю за мистцем перестав працювати над оперою *Сорочинський ярмарок*.

Із новіших композиторів можна згадати визначного італійця Ільдебранда Піццетті, який доручив головну ролу в своїй опері *Федра* (прем'єра 1915 р.) нашому великому сопрану Соломії Крушельницькій. Кілька головних ролей на прем'єрах виконав на доручення композитора Франца Шрекера тенор Модест Менцінський.

До таких дуже інтересних тем належить проникнення українських народних мелодій у твори чужих композиторів.

Вже стверджено, що українська духовність органічно зв'язана з піснею. Українська музикальність найприродніше, стихійно й на

подив легко виявляє себе в співі. Українські мелодії поставали масово від доби середньовіччя, творилися та передавалися головно неписьменними народними співцями, імена яких затерли століття.

Детальні наукові студії українських пісень почалися порівняно недавно, шойно в минулому столітті, й через те донині зібрано та проаналізовано лише невеликий відсоток народних пісень України. Зіновій Лисько, який зібрав їх найбільше, майже 12000, сам говорив, що його праця охоплює ще дуже мало українських мелодій. Письменник та літературний критик Анатолій Луначарський висловив був здогад, що загальна кількість українських мелодій може сягати 200 тис. Сила української пісні була настільки велика, що вона до сьогодні визначила напрям професійної музики, й то музики не тільки української. Українська пісня була феноменальним розрядом народної енергії, який розкинув наш пісенний скарб на увесь світ.

Сьогодні знаємо вже сотні чужих композиторів, які свідомо чи підсвідомо оздоблювали свою творчість приманливим блиском того скарбу. В декого українська пісня належала до переходових зацікавлень — черпнути раз із того народного струменя, щоб більше до нього не повертатися. Та для інших це був предмет довголітніх студій, джерело постійного надхнення, в яке дехто поринав сливе не з головою.

Ясна річ, що така творчість із різних країн і часів — дуже нерівна. Дещо знаємо лише з наголовків (згаданих принагідно в пресі), самі твори може й не збереглися. Маса нот лежить в архівах, справедливо або незаслужено забута. Проте, немала частина творів знаходиться таки в центрі музичного життя сучасності.

Генеза деяких творів, з мистецького боку дуже вдалих, має теж свій від'ємний аспект. Були композитори, які брали не тільки українські мелодії для своїх творів; вони, за висловом Мирослава Антоновича, "разом з піснями свідомо забирали шматок українського неба, частину чорнозему, і творили ними чужу культуру", ту культуру, яка ставилася вороже до української. Шевченко писав, що наша пісня — це "слава України", та, як тепер сказав інший поет, "славу сусід добрий взяв".

Чи є якась основна причина популярності українських мелодій? Диригент Леопольд Стоковський в одній із своїх книжок¹ підкреслював особливу красу, кількість і живучість українських пісень. Подібне захоплення висловлювали давніше Беля Барток, Зденек Несдлий, Фрідріх фон Боденштедт та багато інших чужих знавців.

Незалежно від того, чим саме найбільше приманювала українська пісня чужинців, маємо певні відомості, що вже в 15 ст. на поль-

Людвиг ван Бетховен. Портрет олівцем Леоніда Пастернака (Москва 1920).
Приватна колекція. Друкується вперше.

ських дворах з успіхом виступали бандуристи. Та тут пісні не спиняються. Варто пригадати козацькі походи, на які військо виходило з музикою. Крім музичних інструментів, запорожці часто утримували при війську кобзарів. Вірогідно, козацькі пісні поширювали відділи реєстрових козаків у різних польських походах. Є докладні відомості, що козаки брали активну участь у 30-літній війні в Західній Європі у 17 ст., але маємо також ще міжнародні зв'язки Хмельницького та Мазепа. Як відомо, з часів Хмельницького стрічаємо чимраз більше число українських співаків в Московщині. У 18 ст. було їх там вже так багато, що почали творитися осередки співу, засновані в більшості на українських силах. Такі ансамблі, як імператорська придворна капеля в Петербурзі під проводом Бортнянського творила найміцніші вокальні цінності в Росії 18 та 19 ст.

Треба тут згадати, що джерелом тих впливів був відомий музичний центр у Глухові, де народилися та виростали Д. Бортнянський, М. Березовський і де працювали композитори Андрій Рачинський, італієць Дженнаро Астаріта та інші. Управитель глухівської школи був гетьман Кирило Розумовський, син якого, граф Андрій,

пізніше в Відні мав близькі зв'язки з В. Моцартом, Й. Гайдном, а особливо з Бетговером.

II

Так українська пісня поширювалася поза межі України спершу в оригінальній, звичайній народній формі, потім під кінець 18 ст. в перших невибагливих друкованих збірниках, які доносили далі в Європу народну простоту української мелодики. Та зовсім несподівано деякі вибрані пісні невдовзі виступають у нових, елегантних шатах клясицизму Гайдна або романтизму Бетговерена та К. М. Вебера. Це лише початок великого процесу, який у 19 ст. поширився на інші країни Європи, а згодом і Америки.

Для ілюстрації візьмемо кілька прикладів. Першим згадаймо Тріо Гайдна для фортепіяну, скрипки та віолончелі, Оп. 75 Г-дур. У частині, відомій як "Угорське рондо", знаходяться мотиви лемківських пісень "Прийшов би я до вас" та "Тече вода каламутна". Дослідник Іван Майчик² звертає увагу на те, що Гайдн народився на кордоні Австрії та Югославії, а в тих околицях жили тоді лемки, які поселилися туди масово з рідних Карпатських околиць.

Лемківські мелодії звучать у Бетговерена в його фортепіяновій сонаті ч. 16, Оп. 31, наприклад, "В п'ятницю гуляла" та інші. Серед своїх сучасників Бетговер найчастіше звертався до українських мелодій. Це було можливе завдяки згаданому вже українському графові (пізніше князеві Андрієві Розумовському, який, як посол Росії, осів у Відні й утримував з Бетговером творчий і дружній зв'язок коло 25 років (1792-1816). Розумовський пишався своєю величавою палатою, власним струнним квітетом і за щедрої й при тому широку увагу цього мецената Бетговерен віддячився тривалою приязню й цілою низкою геніяльних творів. На замовлення Розумовського Бетговерен створив не тільки згадані вже струнні квінети, але й присвятив Розумовському свою Симфонію ч. 6 ("Пасторальну") та Симфонію ч. 5, яку знавці вважають чи не найудалішим твором світу. Соната Бетговерена для скрипки та фортепіяну Оп. 30, ч. 3 Г-дур, використовує у фіналі український гопак. Його ж Варіації Оп. 107, ч. 3 для флейти з фортепіяном називаються "Мелодією з Малоросії"³ В радянських джерелах ця тема має назву "Побігали, потупали", а ритмічна схема збігається з козачком.

На підставі музикознавців Бориса Кудрика, Василя Витвицького⁴ та інших знаємо, що Шопен глибоко відчував народну музику слов'янських народів і що в деяких його ноктюрнах і мазурках є сліди українських впливів. Його ж "Фантазія на польські теми" Оп. 13 для фортепіяну та оркестри включає коломийку.

Довголітні зв'язки з українським музичним світом під-

тримував Белля Барток, який приїжджав до львівського музиколога Філярета Колесси й побував теж в інших містах України. Ці його зв'язки описав точно Василь Барвінський,⁵ який, як і деякі інші наші музиканти, знав Бартока особисто. В результаті маємо довголітні дослідження цього угорського майстра над українським музичним фольклором та статті про місце української народної музики в музиці інших народів. Крім численних, зібраних Бартоком пісень, до нас дійшли теж деякі в мистецькому опрацюванні. Його "Мала сюїта" для фортепіану (1936) включає мініатюри, засновані на українських мелодіях.

Безперечно найбільшу українську школу має російська музика. Треба нагадати, що в Петербурзі та Москві від кінця 18 ст. починають з'являтися збірники народних пісень з українським матеріалом, часто підготовлені українськими дослідниками (наприклад, перший узагалі такий збірник гусліста Василя Трутовського, 1776-1779). Деякі збірники чужинців, як наприклад, відомі видання чеха Яна Прача, мали навіть окремі частини, присвячені українським пісням.

З російських композиторів, які часто зверталися до українських сюжетів і мелодій, можна згадати напочатку Глінку, О. Серова та Мусоргського. Оба останні були особистими приятелями Шевченка, симпатизували його ідеям і стояли близько його літературної творчості. Після смерті Шевченка Серов організував і сам продиригував симфонічним концертом в пам'ять Кобзаря. Мусоргський збирав і студіював українські народні пісні й був у свій час незвичайно популярний в самій Україні через свою оперу *Сорочинський ярмарок* за Гоголем. А його ж особистий характер, драматично-бунтарська душа прихилила до себе патріотичні українські теми Шевченка, як наприклад сольоспів "Ой Дніпре", де велич ріки чергується з пристрасною візією будучини, коли "оживуть гетьмани... блисне булава".

Пізніші композитори Чайковський і М. Римський-Корсаков ставилися неприхильно до таких тем. Взагалі своєю психікою вони були далекі від української проблематики відродження й допускали до своїх творів лише невинні первні української етнографії чи побуту, бажаючи перетопити їх з власними засобами в одну неподільну культуру. Якщо вдатися до поетичного порівняння, вони й інші близькі їм композитори свідомо "уставляли чужі горді столи завітчані українськими китицями", як це висловив колись Микола Шлемкевич.

Фортепіановий концерт ч. 1 Чайковського, як і багато інших його партитур, постав на Україні і заснований на українських мелодіях. Побічну тему першої частини цього концерту Чайковський записав в Україні від сліпих лірників, а блискучий фінал — це

опрацювання веснянки "Вийди, вийди Іванку". Симфонія ч. 2 цього ж композитора, пізніше названа "Українською", в фіналі використовує популярну пісню "Та внадився журавель" у формі майстерних варіацій. Цю саму мелодію вжив Чайковський повторно у Симфонії ч. 7 (за реконструкцією С. Богатирьова). Ідентичну мелодію про журавля взяв Антон Аренський як провідну тему своєї Фуги для фортепіану на чотири руки Оп. 34. Диригент Микола Малько⁶ описав український зміст Симфонії ч. 4 Чайковського, яку знав докладно, бо мав її постійно в своєму репертуарі. Між іншими темами там виразно виступають теми пісень "Три кулики чайку любили" та "Ой, чоботи, чоботи ви мої".

Після концерту Чайковського найвизначнішим твором для фортепіану та оркестру (з українськими впливами) можна вважати *Українську рапсодію* Сергія Ляпунова. Ліричні та ритмічні вартості цього твору композитор подає в широкій і віртуозній манері Ліста. Вперше виконано цю рапсодію в Берліні в 1908 р., коли солістом був великий італійський музикант Ферручіо Бузона. В пізніших роках сольову партію виконував теж сам композитор.

У 1918 р. російський композитор Микола М'яковський, тоді офіцер російської армії на австрійському фронті, записав деякі пісні й танки Західньої України, щоб потім оформити їх у свою оптимістичну Симфонію ч. 5 Д-дур. Про це докладно писав теж Малько, який, до речі, диригував прем'єрою цього твору. Скрипковий концерт Оп. 48 Дмитра Кабалевського в'яже м'який ліризм із народною рухливістю. Свою дуже виразну мелодичну структуру цей концерт завдячує, за свідченням самого композитора, українській пісні. Кабалевський є теж автором декількох фортепіанових творів для молоді, в яких часто виступає український народний мелос. Ігор Стравінський, вплив якого на музику 20 ст. прирівнюють до впливу Айнштайна в науці, перебував на Україні в ранній період творчості. Можна згадати сповнений енергії балет *Петрушка*, в якому виразно виступає пісня "Сніжок іде і мороз тріщить".

До українського мелосу зверталися й американські композитори. Чарлз Лефлер, який виростав біля Києва, пізніше пригадував пісні молодих літ у декількох своїх творах. Його симфонічна поема *Спогади з мого дитинства* виграла першу премію на американському музичному конкурсі в Чикаго (1924). В 1925 р., коли по Америці їздив хор О. Кошиця, на один із його виступів прийшов американський композитор Квінсі Портер. Кошиць із якимсь особливим піднесенням виконував тоді історичну пісню про Почаївську Божу Матір ("Ой, зійшла зоря"). Враження Портера про цю пісню мусли бути сильні, бо він тоді ж вирішив опрацювати її та інші українські народні мелодії для струнної оркестри. Так постала його успішна *Українська сюїта*, яку виконували різні провідні амери-

канські оркестри. Дещо пізніше російсько-американський композитор Микола Березовський, на замовлення диригента Говарда Барлова та Нью-Йоркського філгармонічного товариства написав популярну *Різдвяну увертюру* для великої симфонічної оркестри, в якій скористався піснями "Ой, сивая, та і зозуленька" та "Ой, хто, хто Миколая любить". Композитор сам не надто вірно зазначав у поясненнях до увертюри,⁷ що його твір заснований на українських дитячих піснях різдвяного циклу.

III

Починаючи з 17 ст., виникають в народі мелодії, які донині виказують подиву гідну живучість. Невтомну мандрівку таких пісень крізь краї та століття можна сьогодні встановити вже дуже точно. Який контраст із популярними сучасними "одноднівками" легкого жанру, життя яких — мов блиск коротколетньої святіванівської мушки!

Та пригляньмося ближче до тих народних незгасних творінь. Ось стихія танку гопак, що в поєднанні з дисципліною сучасного мистецтва Павла Вірського захоплює світ. Низка визначних композиторів оркеструвала різні мелодії гопаків: Чайковський — для опери *Мазепа*; А. Хачатурян для балету *Гаяне*; Мусоргський — для опери *Сорочинський ярмарок*. Гопак Мусоргського сьогодні найвідоміший і включається часто в концертні програми в оркестровій формі або в транскрипціях С. Рахманінова (для фортепіану) чи Ф. Крайслера (для скрипки з оркестрою).

Цікавий шлях пройшла пісня "Ой, не ходи Грицю", авторство якої приписується напівлегендарній Марусі Чурай з часів Хмельниччини. Попри довге життя на українській сцені, ця пісня ввійшла в творчість інших народів.⁸ В 1847 р. віртуоз-піаніст та композитор Франц Ліст у час свого концертування в Україні записав цю пісню біля села Воронинці (Поділля), де він деякий час перебував у княгині Королини Зайн-Вітгенштайн. В той самий час він записав іншу пісню "Віють вітри, віють буйні", яку теж приписують Марусі Чурай. Невдовзі вийшов друком цикл трьох п'єс Ліста для фортепіану, під назвою *Жнива у Воронинцях*. Перший твір "Баляда України" опрацьовує пісню "Ой, не ходи Грицю", а третій написаний на тему "Віють вітри, віють буйні". Це твори написані в романтично-блискучому пляні в формі варіацій та присвячені княгині Вітгенштайн, якій завдячував Ліст своє надхнення тих років.

Пісня про Гриця відома в Америці під назвою "Так, моя кохана дочко"⁹ в обробці пісняря Джека Лоренса (перше виконання та запис на платівці 1940 р. належить співачці Дайні Шор, пізніший зірці радіо та телебачення. Обробку Лоренса часто виконували та

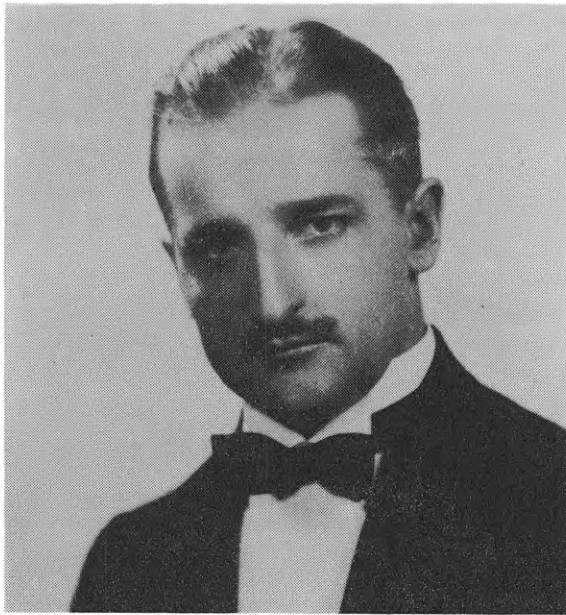
записували джазові оркестри Глена Міллера, Бенні Гудмана, Рея Керрола та інші. Пісню "Ой, не ходи Грицю" друкували теж різні видавництва в англійських перекладах.

Чи не найвідомішою любовною піснею України з доби Мазепи є "Їхав козак за Дунай", автором якої був козак-пісняр Семен Климовський.¹⁰ Мелодія цієї пісні відгомонила в Європі в численних збірниках народних пісень, що виходили в Петербурзі, Лондоні та в інших містах. Німці поклали на ноти свої власні слова, й так постала відома пісня "Гарна Мінко, мушу від'їжджати".¹¹ В 1815 р. видатний німецький композитор Карл Марія фон Вебер перебуваючи тоді в Празі написав для фортепіяну винахідливі, широкі Варіяції Оп. 40 Ц-моль на тему "Їхав козак за Дунай". З Праги ідемо слідами цієї пісні до Відня, де чотири роки пізніше вже зовсім глухий Бетговен збирався творити свої найбільші шедеври: *Врочисту Службу Божу* та Симфонію ч. 9. 1819 р. Бетговен пише Варіяції Оп. 107, ч. 7, для фортепіяну, флейти або скрипки на тему "Їхав козак", де поєднує граціозність із типовим динамізмом. Мелодію козацької пісні Бетговен міг знати зі збірника народних пісень Яна Прача (провідні музикологи — спеціалісти Бетговена — запевняють нас, що цей збірник із Петербургу був у приватній бібліотеці композитора, або, як це було в випадку Вебера, він записав її з німецького чи австрійського джерела. Що Бетговен мав нашу пісню теж у якомусь німецькому виданні, підтверджує такий факт: він опрацював її 1816 р. теж для голосу з фортепіаном, скрипкою та віолончелею, вдавнися до німецького тексту "Schöne Minka". Цей другий варіант нашої пісні п. з. "Козацька пісня"¹² віднайдено щойно в 1920-их рр., отже більш 100 років від часу створення, а в 1941 р. видано в Липську.

20 ст. дало нові, американські опрацювання пісні "Їхав козак". У 1925 р. Джордж Гершвін пише оперету "Пісня вогню" на лібретто Оскара Гаммерштайна. Ця бродвейська продукція, яка доволі довго йшла в Нью-Йорк, включала "Козацьку любовну пісню",¹³ яку створив Гершвін на базі пісні "Їхав козак", використовуючи із нашої мелодії її початкові фрази, до чого лібреттист доробив відповідний текст у дусі українського оригіналу. Сьогодні звучить наша мелодія з платівок у темпераментному джазовому опрацюванні Рея Керрола п. з. "Козацьке ча-ча"¹⁴ та інших оформлень, наприклад, у виконанні симфонічної оркестри Емілія Декамерона.

Пісня "Їхав козак" перейшла теж кілька американських видань у перекладах різних авторів іноді п. з. "Cossack Love Song".¹⁵ Вона сьогодні належить до найпоширеніших у світі українських пісень.

Проте, існує одна українська пісня, яку виконують американські ансамблі куди більше всіх інших, мною згаданих пісень, і кожного

Диригент Петро Ольховський, автор англомовної версії *Щедрика* (1930-ті рр.)

року її обсяг поширюється на платівках. Це феномен нашого та американського Різдва — "Щедрик". Дуже давній народний мотив, мабуть, ще з поганських часів, і в ньому виступає ластівка, яка за народним повір'ям дістає часово від Бога дар людської мови і розповідає господареві про його добре щастя. Скупенький народний мотив малої терції під руками майстра Миколи Леонтовича злітає швидко на вершини світового хорового мистецтва. Перше виконання цього шедеву для мішаного хору "а капеля" відбулося в Києві в 1916 р. під керівництвом Кошиця. Під час турне Української республіканської капелі один французький хор в своєму захопленні новим твором вивчав і співав "Щедрика" по-французьки. Завдяки Кошицеві "Щедрик" був уже в 1920-их рр. відомий американській публіці. Та справді масового поширення набрав "Щедрик" щойно в 1936 р., коли велика фірма Карла Фішера опублікувала його в англійському варіанті п. з. "Carol of Bells" (Коляда дзвонів), зберігаючи при тому повністю музику Леонтовича. Автором нового тексту був американський диригент російського походження, асистент А. Тосканіні, Петро Ольховський.¹⁶ Новий твір виконують десятки провідних хорів, у тому числі такі відомі ансамблі, як хори Роджера Вагнера, Роберта Шо та інші. Чим популярнішою ставала

ця шедрівка, тим частіше з'являлися нові її обробки. Кожен бачив у ній щось інше й бажав прихилити гнучку мелодію якомога ближче до свого відчуття чи розуміння. Виконували й записували її численні американські оркестри, серед них Філядельфійська оркестра під керівництвом Ю. Орманді, Нью-Йоркська Філгармонія під керівництвом Л. Бернштайна та оркестри легкого жанру. Наша шедрівка звучала у виконанні органів, дзвінків і різних інших вокально-інструментальних ансамблів. Донині маємо понад 50 звукозаписів на платівках, загальний наклад яких неможливо вже обчислити. При тому всьому продовжується друк першого англомовного варіанту Ольховського, найзближенішого до концепції Леонтовича, і цю версію залюбки вивчають щораз нові хори американських середніх чи вищих шкіл. На швидких крилах малої ластівки наша пісня летить у світ!

1. Leopold Stokowski, «Music for All of Us» (New York: Simon & Shuster, 1943), стор. 294.

2. Іван Майчик, "Лемківські мелодії у симфоніях і сонатах", *Жовтень* (Львів), ч. 6, 1966.

3. Відомий твір із кількох сучасних звукозаписів. Оригінал має назву "Air de la Petite Russie".

4. Василь Витвицький, "Українські впливи у Шопена", *Діло* (Львів), 3-6 травня 1934.

5. Василь Барвінський, "Беля Барток у Львові", *Українська музика*, (Стрий—Львів), ч. 5-6, 1937, стор. 71-76.

6. Микола Малько, "Чайковський і Україна", *Новий Шлях* (Вінніпер), 27 вересня 1950. Мало кому відомо, що Симфонією ч. 2 Чайковського диригували такі величини як Густав Малер та Ігор Стравінський.

7. Назва твору в оригіналі й запис: «Christmas Festival Overture» Op. 30, No. 2. Oslo Philharmonic Orchestra. Composer's Recordings CRI SD-209 (stereo 1966).

8. Тема наświetлюється частинно у праці Григорія Нудьги п. з. "Балада про отруєння Гриця і легенда про Марусю Чурай", *Жовтень*, ч. 2, 1967.

9. "Yes, My Darling Daughter" (в англомовному тексті).

10. Чи не перший дослідник теми був Григорій Нудьга. Див. його ж "Про Семена Климовського і його пісню", *Радянське літературознавство*, ч. 4, 1960.

11. В німецькому тексті: "Schöne Minka ich muss scheiden".

12. У французькій назві: "Air cosaque".

13. Англомовні назви: "Cossack Love Song" (operetta «Song of the Flame»).

14. Англомовна назва: "Cossack Cha-cha".

15. Наприклад видання в Нью-Йорку: University Society, 1918.

16. В англомовній ортографії: Peter Wilhousky.

У КОЛІ МОРАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СЛІПОТИ: УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ В ОЧАХ ПОЛЯКІВ

Анджей Суліма Камінський

Протягом останніх десятиліть еміграція почала все більше й більше займатися питанням польсько-українських взаємин. Наукові конференції, влаштовувані вченими обох народів, кидають світло на минуле, допомагають обопільно збагнути наші теперішні заплутані почування. В той самий час українці та поляки досліджують історії своїх народів, намагаються віднайти в них момент співпраці, на які можна було б перед лицем спільного ворога покликатися як на символ.¹ Виглядає, що наявність якраз спільного ворога спонукує обі сторони до розмов і відшукування в минувшині нечисленних сторінок братерства та успішної співпраці.

Хоч більшість старшого еміграційного покоління українців пережило не радянський, а польський "рай" (Волинь, Східня Галичина) і емоційніше ставиться до поляків, ніж до росіян, однак, дивлячись на справу тверезо, навіть дуже націоналістичні кола розуміють, що тепер не Польща, а Радянський Союз — їхній ворог число один.

Проте українці, в своїх розмовах з нами, не забувають (чи правильно, то інша справа), що ми є їхнім історичним і потенційним ворогом. Ця українська недовірливість, упередження, а часто і ворожість дивують, а деколи навіть ображають молодих поляків, погляди яких на Україну утворилися на повістях Сенкевіча, родинних оповіданнях чи *Заграві в Бескидах*,* але які, бодай на території Польщі, з українцями не зустрічаються.

Польське невігластво й самовпевненість та українське відчуття кривди та задавлених упереджень не є ґрунтом до широкої розмови та взаємного зрозуміння. Рівночасно політики обидвох народів

З польської переклала Ніна Ільницька. Оригінал: «Сучасність/Sučasnist. Zeszyt w języku polskim» (Мюнхен), чч. 1-2, літо 1985, стор. 7-19.

*Jan Gergard, «Luna w Bieszczadach». Автор був офіцером полку, який воював проти "так званої УПА", тому вважає свою повість історично-фактажовою. На зразок свого великого попередника Г. Сенкевіча він несмачно змалював "шляхетність" поляків і "брутальність українських бандитів". Українських вояків УПА інакше він не називає. Повість до 1973 р. перевидавано дев'ять разів і затверджено Міністерством Освіти вищої школи як книжку для читання у середніх школах. — Прим. перекладача.

бачать користь у співпраці й закликають забути минуле та почати нову епоху дійсного братерства. Проте цей шлях далеко нас не заведе. Забути — або вибачити — можна тільки тоді, коли усунути причину ворожнечі, а цього не можна зробити без глибокої аналізи та широкої дискусії про спадщину народної культури.

Поляки й українці сидять разом у в'язниці, наглядач якої (століттями вправлений в своїй роботі) вміє так їх роз'єднати, щоб вони не могли змовитися проти нього. Ті з обидвох народів, які народилися поза стінами в'язниці або втекли з неї, говорять і мріють про знищення його. Кращого пляну спільних дій не треба. Проте ми мусимо знати (а передусім українці), що в боротьбі йдеться про знищення в'язниці, а не про ключ до неї.

Пам'ятаймо, що покоління наших батьків і дідів прогавили шансу знищити багатовікову в'язницю під час Великого жовтня — зміни в'язничної варти. Тоді Західня Україна (уряд Петрушевича) мусіла воювати за свою самостійність з Польщею й не могла післати своїх армій боронити Київ і Наддніпрянську Україну (уряд Петлюри). Тоді колишнім співв'язням з Києва, Львова та Ковна треба було боротися з польськими державними інтересами, з польським історичним правом, тобто проти повернення до ягеллонської ідеї так званого федералізму.²

Сьогодні історична ситуація змінилася, але чи змінилися настанови та політичні прагнення всіх зацікавлених? Чи в нашій польській політичній культурі наступив якийсь злам в оцінці минувшини та в теперішньому ставленні до "національних меншостей"? Чи ми готові вести боротьбу з наглядачем за знищення, а не зреформування в'язниці та заміну наглядача?

Поляк, який показує пальцем на українські помилки, стверджує переконаність своїх в їхній слушності, а в обвинувачених викликає не роздуми, а злість і образи. Тому хай українці самі ведуть рахунок із своєю совістю, а я займуся міркуваннями *pro domo sua*, метою яких є викликати дискусію та переконати нас, поляків, залишити вузькі загумінки й дуже легковажно поширювані загальники.

Почнім від важливої заяви. Я не люблю масохистичного повторювання *mea culpa*. Якраз навпаки, бо, порівнюючи історію моєї культури, мого народу та держави з історією багатьох інших народів, дивлячися на покоління, які вміли оборонити свою волю, поки ще мали її, чи відвоювати втрачену, я відчуваю гордість, а не сором. Щобільше, коли я бачу помилки нашої історії, кваліть і злочини, це не значить, що я їх не бачу з другого боку. Проте, поки я почну витягати з української минувшини "скалки" чи "поліна", хочу в міру можливостей виправдати нашу політичну культуру.

Державу можна, звичайно, будувати на плечах поневолених

народів. Нам, полякам, це добре відомо, бо на нас випробовували це троє загарбників, а після них Гітлер, Сталін та його наступники. Завоювання можна виправдати історичною місією, дарвіністським інстинктом існування, обороною цивілізації чи також комуністичним інтернаціоналізмом. Та не можна сподіватися, що жертва назве період неволі в своїй історії інакше як неволею чи окупацією.

В очах українців ми загарбники та окупанти. Здивовані такою заявою, ми напружуємо всі сили, щоб доказати, які були великі досягнення, толерантність і добровільність у Речі Посполитій, створеній ягеллонською унією. Пригадуємо Гадяч і Петлюру з Пілсудським. Пригадуємо, що руський шляхтич був рівний серед рівної шляхетської братії, що міста отримали магдебурзьке право, що не силою польських військових залог, а правами та привілеями спаяли ми в одну цілість Річ Посполиту обидвох народів. Говоримо з запалом — проте, мабуть, без підстав про польський федералізм доби Пілсудського. Пам'ятаємо про польонізацію шляхти Наддніпрянщини, польські палаци, садиби дідичів, костьоли, бібліотеки та гімназії. Пам'ятаємо, врешті, пролиту кров і хрести над численними могилами. Не пам'ятаємо "споконвічного" жителя цих земель — руського хлопа, який назвав себе українцем. А коли вже згадуємо його, з'ясовуємо в ньому хлопський брак національної свідомості, його "тутешність", а не національність. Не забуваємо також про закордонні інтриги, що їх використовують льокальні групи інтелігенції проти нашої держави. І все це ми пам'ятаємо й висловлюємо одним духом, без будь-яких спроб самоаналізи.

Применшуючи важливість існування хлопа, який боронить свою українську садибу й землю коло Львова, Стрия, Устриць, Перемишля та Сянока, ми в той самий час захоплюємося Сьлімаком і його Магдою,* які бороняться від онімечення. На українського селянина дивимося як на маріонетку в чужих руках і власної націоналістичної інтелігенції, але подивляємо сілезьких повстанців, які піднімаються на боротьбу за польськість після кількаторічної національної бездіяльності. Ми гордимось боротьбою за права польської мови, яку вели польські діти під пруською окупацією (м. Вжесня), але водночас не хочемо пам'ятати про наше горезвісне нищення українського шкільництва.

Для Польщі ми вимагаємо права на самовизначення. Цього права ми не дали українцям Східньої Галичини та Волині. Сілезьких повстанців підносимо на п'єдесталь, захоплюємося їхньою героїчною боротьбою з німцями, які почували, що мають на ті землі,

*Сьлімак і Магда — польські селяни, які обороняли своє обійстя від німецьких колоністів, героїв повісти Болеслава Пруса «Płocówka» (Пост) — *Прим. перекладача.*

право не менше, ніж ми на землі, здобуті мечем Казіміра Великого. Для українців, які відбудовували свою державу в 1918 р., ми були тим, чим для сілезьких повстанців були німці. Ми, звичайно, маємо багато обґрунтовань для свого ставлення, побоююся тільки, що вони не є кращі від німецьких.

Якщо приймемо те порівняння — більше того — якщо ми, поляки, гордимся Джималою,* зрозуміємо, що для українців ми були Бісмарком, Гакатою** та колоністами, тоді, починаючи з ними розмову, ми зможемо встановити якісь кращі основи для співіснування ніж ті, якими ми керувалися дотепер і які так гарно показав Калі в *Лустині та пуші* Сенкевіча.³

Відразу поясню, що розумію тих з мого народу, які в останню ніч жовтня 1918 р. атакували українців, щоб великим кровопролиттям відібрати в них місто "Semper Fidelis", ближче багатьом із нас від Торуня чи Познаня. Беручи зброю в руки, вони не мусіли пам'ятати, що це місто збудував не польський король, а перший коронований руський король Данило. Не мусіли також пам'ятати, що львівський архієпископ, займаючи в сенаті друге після примаса місце та керуючи упродовж багатьох століть церквою релігійної меншости в порівнянні з закоріненим православ'ям і унія́тством, яке зростало в силі, мав один із найменших в Польщі прибутків. Вони не мусіли пам'ятати про це, бо відчували, що воюють за батьківщину й власну хату, в якій поляки народжувалися й умирали на протязі століть. Вони були тим, чим були балтицькі німці, що домінували серед лотишів чи естонців, або юнкери серед мазурів, кашубів і поморян. Кожний з нас може зрозуміти не тільки львівських орленят*** але й французів, закорінених від прадідів у надморській провінції Альжирі. Боротьба за рідний дім завжди сувора та кривава. Вона також дуже брутальна, зокрема коли йде між співжителами, які хочуть один одного виселити або запхати у задній двір. Трагедії такої боротьби переживали й переживають мільйони людей на етнічно мішаних територіях. Історія не запише золотими буквами імен політиків і творців національної культури, які на брутальному поведінку націоналізму вміли відповідати тільки вчинками, які посилювали національну мегаломанію, або зброєю

*Міхал Джимала, польський селянин, якому пруська влада не дозволила збудувати хату, поселився в церковному возі — "віз Джимали" — і став символом боротьби поляків проти онімечення поляків під пруською окупацією. — *Прим. перекладача.*

**Гаката — німецька організація для онімечення поляків під пруською окупацією. — *Прим. перекладача.*

***Orleta — польська молодь, яка загинула в боротьбі за Львів у 1918 р. — *Прим. перекладача.*

польських бойових стрілецьких дружин чи січових стрільців. Не дивуюся отже, що поляки почали боротьбу за Львів, але пригнічує моральна та життєва сліпота польської культури, яка не може бачити в українцях, якщо не національних власників, бодай співжителів руського дому. Дивує легковаження українського національного руху, спроби придушити українське право на самовизначення шляхом накинення їм Польщі. Як гірко звучать слова Побуг-Маліновського: "...Польська політична програма — якщо вона взагалі існувала — не виходила поза межі уявлень не надто складного перебрання влади після повалення Австрії".⁴ Як для людей, які люблять пишатися ягеллонським духом і федераціоналізмом, це справді небагато.

Чому не було в нас ніякої, гідної того імені політичної концепції, на основі якої можна було б намагатися розв'язати історичну заплутаність польсько-українських життєвих шляхів? Чому від століть ми ховаємо голову в пісок на звук слова українець? Чому так "кохаємо" русинів, гуцулів, лемків, і "тутешніх", упевнюючи, що вони авжеж не українці, а в той самий час не маємо ніяких сумнівів, що краков'яни, гуралі (навіть ті, що з "горален-фольку"), кашуби, сілезці і курпи — поляки? Щобільше, як ми могли після неймовірно тяжкої дев'ятимісячної боротьби з добровольчими українськими арміями далі дивитися на українське питання так, як би українського народу не було? Чи дійсно в Бескидах, на Поділлі та Волині, над Сяном, Збручем, Дністром і Дніпром жили й живуть козаки, різуні, гайдамаки та бандерівці разом з лагідними русинами, лемками, гуцулами та іншими "етнографічними" диваками?

Іншими словами, чи не пора подумати про місце українського народу в нашій масовій політичній культурі? Та ж ми, поляки, споконвіку найбільше шануємо тих, які кров'ю довели своє прив'язання до волі, батьківщини, релігії та прав індивіда — й то не тільки власного народу. Як високо ми — часто обвинувачувані в антисемітизмі — поставили в культурі Речі Посполитої обох народів гасмонеїв і зелотів. Як гарно ми вміли — не дивлячися на шляхетські упередження до купецького народу — оцінити зусилля голляндців кров'ю відбудувати свою державу. Чому ж українська кров, пролита за власну землю, вважається бунтом, політичною незрілістю чи навіть помилкою, а не справою, гідною бодай міркування? Чому в Хмельницького ми не бачимо зусилля відбудувати власну державу, але бачимо його очима Сенкевіча, як корисливого, п'яного, розперезаного хлопа? Ми не зважаємо на слова власного поета Самуеля з Скупни Твардовського, який, хоч не любив козаків, однак, зміг запримітити, що вони своєю кров'ю будували власну Річ Посполиту.⁵

Ян Собеський був єдиний польський король, що добре розу-

мівся на українському питанні й запримітив народження нової держави. Будучи ще гетьманом, він писав: "Тому, що ті люди не хлопи, а удільний народ, далекі вже їм оте грубіянство, жорстокість, п'янство й оте варварство", а іншої нагоди — "Низові козаки заступаються за найменшу кривду тутешніх людей і раз-у-раз за найменшої оказії кажуть: підемо назад до Січі. Обсадження фортець дуже їм не до вподоби. Про Острозьку комісію кажуть, що оскільки вона не вдовольняє гордовитих козаків, тому треба її змінити. Одним словом, всі козаки однакові, одна віра, і ворон воронові ока не виклює". Але рівночасно підтвердив "Дорошенка та козаків, не тільки запорозьких, але й городових — бо в їхніх руках Україна так наші мастки, до часу ще треба гладити, дати знову комісію, подати надію ласки, а не доводити до відчаю, бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі не з'ясував своїх плянів".⁶

Опінія Собесьького, що ми маємо щось власне на Україні, мала більший вплив на Сенкевича, ніж Твардовський чи щира повага до тих, які можуть кров'ю боронити чи визволяти батьківщину. Правду кажучи, ми дійсно вклали в Україну не менше зусиль, ніж французи в Альжир, а англійці в Ірландію і мали там — навіть після поділу Польщі та конфіскації часу повстань — дуже великі "надбаня". В 1909 р. в Київському воєводстві 53% землі належало полякам (які складали 3.2% з усього населення).⁷

Я, звичайно, не вірю, що політична сліпота Польщі періоду після розділів стосовно до українців випливала тільки й просто з факту існування там польської групи лятифундистів. То не їхні інтереси викликали боротьбу за Львів. Навіть інтересами польських жителів міст і сіл України не можна пояснити тяжку боротьбу 1918 р. То було переконання польського народу, що там на Україні існує нашими зусиллями зформована культура, яку нищить український хлоп, той виродок — з насіння Хмельницького — "невдячного сина" Речі Посполитої.

Твардовський і Собеський помічали політичне формування народу в Україні. За часів Яна Казіміра сейм підніс цей народ на рівень населення коронних земель* і Литви (1959).⁸ Проте, не забуваймо, що славнозвісна Гадяцька унія була витвором не варшавських політиків, а київських (Немирович, Виговський), і ми, поляки, відкинули⁹ її при першій нагоді, створюючи таку ситуацію, що в 18 ст. українці отримали більше прав керувати своїми внутрішніми справами від московського автократа, ніж від республіканської та демократичної шляхетської братії. Тож не чваньмося дуже Гадячем

*Вживалося в ягеллонській Речі Посполитій на окреслення корінної етнічної Польщі. — *Прим. перекладача.*

і пам'ятаймо, що від часів Хмельницького ми вперто заявляли, що України немає, не було й не буде.

Це звучить — зокрема для молодого покоління — занадто гостро, й тому, крім згаданих уже Собеського та Сенкевича, наведу ще цитати: "Східня Малопольська — це три воєводства: Львівське, Станіславівське та Тернопільське — разом 62 тис. кв. км. Це одна шоста території польської держави, з населенням 6 млн. поляків і українців. Українці стверджують, що живуть споконвіку, а поляки прийшли пізніше. Це неправда. Українців тут ніколи не було, немає й не буде". І далі "...українській безличності немає границь. Сам український люд є спокійний. Треба тільки звільнити його від проводирів. Назва українці походить від украдені, бо вони нас добре обікрали.Справажньої української інтелігенції немає, є тільки парубки в краватках, деякі у вишиваних сорочках, а за пазухою повно вошей. Української мови властиво також немає, є тільки говір, як існують діалекти кашубський, гуральський, так само існує український діалект. Це говір парубків і дівок від стайні, гною та болота. Нас, поляків, у Малопольській 50-53%, а повинно бути 62%. Українці вкрали в нас 500 тис. душ. А, крім того, нам належить ще 700 тис."⁹

Було б цілком не дивно, коли б ці слова вийшли з-під пера безвідповідального писака Строньського. На жаль, їхнім автором є постать з багато більшим політичним авторитетом, а саме Антоній Міодонський, голова польського Товариства малоземельної /загородової/ шляхти, католицький ксьондз, полковник польського війська. Значна більшість польського суспільства не схвалювала брутального висловлення Міодонського, але його основна думка, а саме, що України немає, не було й не буде, напевно знайшла загальне схвалення.

Можна, звичайно, покликаючися на співпрацю Петлюри з Пилсудським, поставити під сумнів таке твердження. Проте, признаючися, що це не була співпраця, яку можемо ставити як приклад сучасним і прийдешнім поколінням. Вона цілком певно не є доказом на те, що Польща дійсно була зацікавлена в реконструкції федералізму Східньої Європи на рівноправній основі. Зате це свідчить про наше загарбництво щодо України. Пригадаймо основні факти. Від 1 листопада польські сили воювали з українцями Західньої України за владу в усій Східній Галичині (територія австрійської окупації). Ця війна закінчилася цілковитою польською мілітарною перемогою в липні 1919 р. Боротьба з Наддніпрянською Україною припинилася в наслідок переможного наступу Червоної армії на Київ. Під кінець травня 1919 р., більшовики, займаючи територію Наддніпрянської України, зіткнулися з польською армією. Гренадою обох Україн став Кам'янець Подільський. Тоді з ініціативи

Петлюри почалися переговори з Польщею (серпень 1919 р.), у висліді яких Польща обіцяла Східній Галичині повну автономію, а Наддніпрянській Україні допомогу й підтримку. Це домовлення (лютий та квітень 1920 р.) не знайшло ні підтримки уряду Петрушевича, ні українського суспільства, яке цей уряд самовіддано підтримувало на протязі дев'ятимісячної завзятої війни з Польщею. На їхню думку, Петлюра купував польську збройну допомогу ціною кількох мільйонів українців, і то тих, які своєю кров'ю довели свою національну свідомість. Тяжко було Петлюрі сподіватися, що його підтримують в боротьбі, яка забезпечувала їм не волю, а польську окупацію.¹⁰

Польсько-радянська війна, як відомо, не довела до знищення більшовицької тюрми народів. Польщі з найбільшим зусиллям удалося відстояти власну незалежність, підтверджену Ризьким договором (березень 1921 р.). Не забуваймо проте, що в історії України Ризький договір — і цілком слушно — неначе Андрусівське перемир'я (1667 р.), відоме як договір поділу українських земель. Гучні відвідини Пілсудського в таборі інтернованих петлюрівських військ у Щепюрні (травень 1921 р.) та його відоме: "Я вас перепрошую, панове, я вас дуже перепрошую",¹¹ не було заявою про відбудову української державности, бодай на території Східньої Галичини, а тільки ствердженням ризьких постанов. Гірше того, вибачення Пілсудського, з перспективи кількох десятиліть, не були тільки реквіємом утраченій для Наддніпрянської України шансі, але початком нової доби, в якій ніхто вже не збирався перепрошувати українців Східньої Галичини.

Східня Галичина, переіменована на Східню Малопольську, вважалася частиною польської держави. Польський уряд запровадив там політику національної дискримінації та військового насильства.¹² У відповідь на це широкі кола українського суспільства підтримали національний рух. Не тільки більшовики та поразка Петлюри, але самі поляки своєю політикою до національних меншостей, створили ситуацію, якої боявся Пілсудський, коли писав: "Ні за що в світі я не бажав би щоб Польща володіла великими просторами з ворожо настроєним населенням".¹³

Побоювання виявилось пророчим, а хвиля ворожості виявилася в українському тероризмі, з яким нещадно вели боротьбу. З тих часів походить наказ польського генерала, який уболівав над тим, що зловлених "бандитів", замість розстрілу на місці, віддавали під військовий суд.¹⁴

Військовою брутальністю ми пацифікували українців. Проте ми не змогли примусити їх стати поляками. Своє антипольське ставлення українське суспільство задемонструвало бойкотом виборів до сейму в 1922 р. Тоді коли у Варшавському чи Краківському

воєводствах голосувало 80% населення, то в Станіславівському чи Тернопільському тільки 35%. Пілсудський не хотів, щоб поляки будь-коли стали окупантами, а майбутній перший президент відродженої польської держави, в тій справі з ним згідний, не міг здобути на краще окреслення бойкоту, як на заяву, що він "... перекоаний, що в опінії руського населення виявляється погляд конечности льояльної праці в справах польської державности".¹⁵

Більшість українського населення — в 1921 р. 3 млн. 898 тис. (14% населення Польщі) — хотіла мати власну державу, а не польську, яка відмовляла їм у праві не тільки на самовизначення, але не забезпечувала навіть умовами для вільного культурного розвитку. Може це звучить як гротеск, але, на жаль, до часу сталінського терору на початку тридцятих років українська культура, шкільництво та наука розвивалися краще під владою Кремлю, ніж у межах демократичної та парламентарної Польщі. Про нищення шкільництва говорять самі цифри: в 1922 р. українських шкіл було 2 тис. 993, а в 1926 р. залишилося тільки 947. На Волині, де не було таких сильних громадських організацій як у Східній Галичині, кількість шкіл зменшилася від 442 в 1922 р. до 2 (двох!) в 1926 р.¹⁶ Ми пішли безславним шляхом на зразок німців і росіян, накинувши в школах і установах польську мову. Ми хотіли, прислухаючися до Станіслава Грабського чи Дмовського, спольонізувати "русинів" і заперечували навіть назви українців — Україна. Квалістю мозку й серця багато поляків пояснювали — на думку Пілсудського — нехіть наших національних меншостей стати поляками, забуваючи, що "...так само говорили росіяни й німці: вони також приписували квалітету мозку й серця відразу поляків до Росії та Німеччини".¹⁷

Я часто цитую Пілсудського, бо він, як і Нарутовіч, краківські та віленські консерватори, а також соціалістична партія, не підтримував божевілья польонізації. Проте, після травневого перевороту, крім заміни урядників (деколи дуже успішними) небагато змінилося у ставленні до українців. Пілсудський хотів дати їм бодай такі права, які вони мали за Австрії, проте — навіть до 1926 р. — не спромігся відновити діяльність українського університету у Львові. Але бодай боротьба його з українським націоналізмом не керувалася гаслом розстрілу на місці, тільки радше придушення опору виявом сили. Великі паціфікації Волині та Східньої Галичини (16 жовтня — 30 листопада 1930 р.), які принесли з собою гнітючі для населення військові постої, нищення майна та страшні побої — супроводила заборона маршалка [Пілсудського] вбивати (проливати кров).¹⁸

Ставлення поляків перед і після травневого перевороту — нешадне, дрібничкове та вороже — не тільки до безкомпромісової боротьби українського підпілля під проводом Коновальця, яке

проповідувало, що "український націоналізм не рахується з жадними загальнолюдськими нормами солідарності, справедливості, милосердя, гуманізму",¹⁹ але й до поміркованих автономних українських кіл, допростило до ситуації, в якій український мілітаристський націоналізм став провідною силою в Східній Галичині.

Здивовані українською ворожістю та загальним українським гаслом — мрією — "Ляхи, геть за Сян!", доки висунемо наші оскарження, пригадаймо свою власну давню ворожість до росіян і німців за заподіяні нам кривди. Пригадаймо собі також наше ганебне нищення українських церков на Волині перед війною,²⁰ а після війни приречення на знищення церков і цвинтарів у Бескидах.

Наш католицький костюл, який умів і вміє так гарно поєднувати християнську оборону окремої людини та оборону нашої національної культури, на жаль, від часів другої Речі Посполитої не вписує гарних розділів в історії нашого співжиття з національними меншостями. В 1965 р. польські єпископи зуміли пробачити та просити пробачення німців. До сьогодні вони не спромоглися взяти під справді братерську опіку литовців, словаків, білорусів і українських уніятів. Перемиський єпископ, так дуже — і по праву — улюблений і шанований нами, записаний в українських аналах як той, хто мінє старий архітектурний стиль уніятських церков, нищить свідоцтво їхніх прав на свою батьківщину. Обстоюючи права окремої людини, християнську суспільну справедливість, а також права нашої історичної спадщини, Католицька церква — від часів Вишинського — здобула загальновизнане право бути провідником народу. Тим більша, отже, падає на неї відповідальність за долю тих, які не є з нашої сім'ї, але яких наші сучасні володарі хочуть мати в моменти політичних і суспільних напружень, як "козлів відпущення".

На могилі невідомого вояка — місці дуже шанованому всіма поляками — Іван Павло II пригадав нам про братів, які жили між нами і які загинули — про польських жидів. Українці не загинули, живуть, борються й будуть боротися за свою свободу. Моляться за неї в церквах, розсіяних на всій земній кулі. Сором нам, коли не знайдемо в собі сили, щоб охоронити їхні церкви та території польської єпархії, або коли під приводом модернізації чи вигоди далі будемо перетворювати їх у польські костюли. Комуністичний інтернаціоналізм від десятиліть уміє використовувати запеклий націоналізм. Маючи це на увазі, охороняймо в ім'я прав людини, а не тільки людини-поляка, кожну святиню кожного народу, який живе між нами.

Кожне польське покоління, яке виросло на культурі та політичній діяльності своїх попередників, мусить розв'язувати нові завдання. Коли постала Україна Хмельницького, покоління Чарнець-

кого і Собеського силою показали, що їй не буде. Коли український народ Східньої Галичини кров'ю відстоював своє право на самовизначення, тоді польський народ переважною більшістю заявив у сеймі, що *України немає*. Сьогодні, пропонуючи українцям співпрацю в спільній боротьбі за суверенність Польщі й України, заявляємо, що *Україна буде*. Нашій культурі та тим, які прийдуть після нас, ми зобов'язані заявити, що Україна — не дивлячися на нас — була. Не наслідуймо більше російського імперіялізму в фальшуванні історії підкорених народів і не руйнуймо також хрестів — свідків історії — на залишених цвинтарях.

Українці, які живуть тепер у Кошалінському воєводстві чи в Сілезії, не опинилися там добровільно. Хоч Кошалін не Магадан, але бескидська депортація є нашою чорною картою. Сьогодні українець, який живе в Польщі не афішує свого походження. До сьогодні йому "краще бути" русином, лемком і бойком. До сьогодні його долі не заздять українці з-над Дніпра.

Як би тяжко нам не доводилося, ми мусимо пам'ятати, що доки не розрахуємося в нашій історії та нашій культурі за своє ставлення до України, доки не віддамо українському населенню забраних під час "боротьби з бандами" сіл і церков, доти наша рука простягнена до сусіда над Сяном і Дніпром, висітиме в порожнечі.

1. Наприклад, конференція на цю тему, яка відбулася в МакМастерському університеті в Канаді. Доповіді з неї утворили книжку «Poland and Ukraine». Також конференція, скликана Польським науковим інститутом, Українським науковим товариством імені Шевченка і Українською [вільною] академією наук в США, яка відбулася в 1983 р. в Польському науковому інституті в Нью-Йорку.

2. У цьому есеї я не намагаюся представити досягнень польської та української історіографії, ані вести детальну дискусію. То ж, перепрошуючи авторів-спеціалістів з цих питань, яких я не наводжу, сподіваюся, що зацікавлений читач, користуючися наведеними працями, зможе знайти тематичну літературу з науковими тезами, а також багато спірних гіпотез.

Про федералізм і програми політичних партій дивись: М. К. Dzięwanowski, «Joseph Pilsudski: A European Federalist 1918-1922» Стенфорд 1969; А. Chojnowski, «Konsepce polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1931» (Вроцлав, 1979); А. Deruga, «Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918-1919» (Варшава, 1969); О. С. Підгайний, «The Formation of the Ukrainian Republic» (Торонто—Нью-Йорк, 1966); «The Ukraine 1917-1921: A Study in Revolution», Т. Гунчак, ред., (Кембрідж, Мас., 1977).

3. "Скажи мені", — запитався Стась, — "що є поганим вчинок?" "Як хтось забрати Калі корову", ... "Дуже добре, ... а що є добрий?", "Добрий, як

Калі забрати комусь корову", Г. Сенкевіч, т. 2, *В пустині та пуші* (Варшава), стор. 112.

4. W. Pobóg-Malinowski, «Najnowsza historia polityczna Polski» (Лондон, 1967), стор. 298.

5. ...Mniejsza to, że Chłopi
Bo tacy Macedoni i grubi Dolopi
Kiedys byli, tak z Pastucha Rzymianie powstali
Tak Turcy z rozbójników głowy pokazali
Na świat wszystkich i Naszy przed nami Przodkowie
Nie wprzód szlachta, az przez krew i ważne zdrowie
Także to zarobili. W czym nie próżna owa
Zatym praktykowana wróżka Stefanowa
Ze kiedys z tych Łotrzyków Rzecz Pospolita
Miała być wolna. Inże jest i tak znamienita
I dobrze sporządzona.

Samuel Twardowski. «Wojna domowa z Kozaki i Tatary» (Калиш, 1681), стор. 264-265.

6. Два листи Яна Собеського до краківського єпископа Яна Малаховського, 23 січня 1671 р., 16 березня 1671 р., а також до Анджєя Ольшовського, 12 жовтня 1671 р.; «Akta Historyczne do objaśnienia Rzeczy Polskich Sluzace, Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego» т. 1 (В-во F. Kulczycki, Краків, 1880), стор. 618-619, 631, 700.

7. На території Волині 45.7%, а Поділля — 41.1%. Статистика В. Вакера, цитую за W. Wielhorski, "Ziemie Ukrainne Rzeczpospolitej", «Pamietnik Kijowski», (Лондон, 1959), стор. 90-91.

8. Z. Wójcik, «Dzikiе pola w ogniu» (Варшава, 1968), стор. 220; A. Kamiński, «The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union» *Harvard Ukrainian Studies*, т. 1, ч. 2 (Кембрідж, Мас., 1977), стор. 187-193.

9. Стенографічний запис з публічних виступів (1938, 1939) з архіву сл. п. Івана Рудницького. Про діяльність А. Міодонського див. також: Побуг-Маліновський, там таки, стор. 825.

10. Див. літературу подану в прим. 2, а також Д. Дорошенко, *Історія України 1917-1923*, т. 1-2 (Нью-Йорк, 1954); P. Wandycz, "Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919-1920" «Zeszyty Historyczne» (Париж, 1967).

11. W. Jędrzejewicz, «Józef Pilsudski 1867-1935, Życiorys», (Лондон, 1982), стор. 113.

12. M. Papierzyńska-Turek, «Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926» (Краків, 1979). Б. Будурович, *Poland and the Ukrainian Problem 1919-1939*, «Canadian Slavonic Papers», 1. 24, 1983, 4. Там також література.

13. Цитую за В. Побуг-Маліновським, там-таки, стор. 225.

14. "Трапився факт, що військова частина розбивши банду, схопила озброєних бандитів і, замість розстріляти їх на місці, передала судовим органам... Військові відділи повинні негайно кожного зловленого на гарячому вчинку, або озброєного, кожного, кому приналежність до банди доведена, розстрілювати". Наказ генерала Ст. Галлера (31 жовтня 1922), цитую за М. Папежинською-Турек, там таки, стор. 325-326.

15. Пресове інтерв'ю Габрієля Нарутовіча, 26 серпня 1922 р., цитую за Папежинською-Турек, там таки, стор. 318.

16. Папежинська-Турек, там таки, стор. 259. Також див.: S., Grabski, «Szkola na ziemiach wschodnich. W obronie ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r.» (Варшава, 1927); M. Iwanicki, "Os'wiata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939" «Rozprawy Wyższej Szkoły Pedagogicznej» 1975, 5. (Сєдлице).

17. Й. Пілсудський, цитую за Побуг-Маліновським, там таки, стор. 225.

18. W. Jędrzejewicz, «Józef Pilsudski», стор. 226-227. Сучасний історик вказує на розходження в українській статистиці жертв "паціфікації" (від 7 до 35 забитих); Б. Будурович, там таки, стор. 486-487. Іван Рудницький, відповідаючи на мій запит про кількість доведених жертв "паціфікації", відповів, що наскільки йому відомо, безпосередніх вбивств не було. Наведені українськими джерелами смертні жертви можуть стосуватися до людей, які померли пізніше в наслідок побиття.

19. Цитую за Побуг-Маліновським; там таки, стор. 725. Митрополит Андрей Шептицький гостро засудив терористичну діяльність Коновальця. Б. Будурович, там таки, стор. 490. Про український націоналістичний рух останнім часом написав О. Мотиль, «The Turn to the Right: The ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism 1919-1929» (Болдер, Коло, 1980). Польські націоналісти говорили так само як і Коновалець. "Ми — поляки, ми хочемо мати Польщу передовсім для себе, хочемо навіть тоді, коли б Польща існувала навіть із шкодою для свободи народів, прогресу, цивілізації та суспільної справедливості". «Przegląd Wszepocholski», 1901, ч. 581, вступна стаття, цитую за Леоном Васілевським «Nasi Nacjonalisici» (Лондон, 1904), стор. 7.

20. О. Ф. Купрянець, *Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939* (Рим, 1974), стор. 135-184; "Memorial Józefa Gieysztora, 10 серпня 1938", опрацьований Й. Левандовським, «Zeszyty Historyczne», т. 61, (Париж, 1982), стор. 209-213.

УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР НА ФОРУМІ МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

Василь Маркусь

Зрозуміло, що українські комуністи через КП(б)У чи через національну УКП намагалися відігравати якусь роль у Комінтерні. Це ще було більш-менш можливим, поки існувала хоча б сателізована, але ще формально "незалежна" УСРР. Шанси незалежної участі українських комуністів в Третньому Інтернаціоналі зменшилися після утворення СРСР, хоч і тоді цю справу актуалізувало існування сильного українського елемента в комуністичних партіях країн, де перебували західньоукраїнські землі. Хоч детальне обговорювання цікавої проблеми про український чинник в Комінтерні не є метою цієї статті, варто все таки зазначити, що це був ще один міжнародний форум, де українська проблема підносилася в 1920-их роках.

КП(б)У формально мала окреме членство в Комінтерні й коротко до його членів навіть була допущена Комуністична партія Галичини в 1920 р. На вимогу РКП(б) не прийнято до Комінтерну українських боротьбистів-комуністів. Комінтерн часто розглядав українську проблему в УСРР та справи української меншости в сусідніх країнах. Знов таки Комінтерн прийняв резолюцію в 1925 р. про розпуск УКП, яка нібито не мала рації існування поряд із КП(б)У.

Однак, найголовнішим питанням в Комінтерні було засудження національного ухилу в КП(б)У, т. зв. "шумськізму", і зв'язаний з тим конфлікт в КПЗУ та усунення її більшости. Знов на вимогу Москви та їй підпорядкованої КП(б)У обговорювали національну політику й українізацію, яку вів на відтинку культури Шумський. Погляди Шумського засудили як небезпечний вияв "буржуазного націоналізму". З цією критикою не погодились представники КПЗУ, речник якої в ЦК компартії України К. Максимович солідаризувався з Шумським. За ним пішла більшість КПЗУ й саме цей конфлікт розглядав Комінтерн. Останній вже став повністю змаряддям

Ця стаття є поширеною версією доповіді, що її автор виголосив 26 листопада 1982 р. в Парижі на конференції, присвяченій періодові українізації, яку організували Паризький університет та Український вільний університет. До 1937 р. радянська Україна мала офіційну назву — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), і цю назву для цього періоду тут послідовно вживаємо.

московської політики й засудив Шумського, так само й більшість членів ЦК КПЗУ, які з ним солідаризувалися. Це у висліді довело до розколу в КПЗУ, яку також засудила партія, що опікувалася нею — Комуністична партія Польщі; керівництво КПЗУ перейняли з волі Москви її висулужники, серед яких переважали неукраїнці.

Засуджуючи "націоналістичний ухил" Шумського-Максимовича, Комінтерн підтримав лінію ЦК КП(б)У, яка ствердила, що в УСРР зростає український шовінізм, що "буржуазія намагається скерувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримаючи курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік" (*Пролетарська правда*, 5 липня 1927).

Варто зазначити, що в цих рамках окремого представництва України в міжнародних комуністичних організаціях були зроблені заходи заступити в Профінтерні окрему українську профспілкову централю. В Москві на міжнародній селянській конференції в 1923 р. так само брала участь окрема українська делегація, а з'їзд вітав від уряду УСРР Г. Петровський.

Піклування українською діаспорою в СРСР

Доля близько 6,9 млн українського населення в СРСР поза УСРР (за переписом 1926 р.) не могла бути байдужою для радянської України. Найдалекосяжніші заходи в цьому напрямі зробив гетьманський уряд в 1918 р., приєднавши до Української Держави суміжні етнічні території на півночі й північному сході, як також Холмщину на заході. Іншим заходом цього ж уряду (ініціатива міністра Д. Дорошенка) були культурні впливи та фінансування українізації в Донській області, на Кубані і в Криму.

Українські культурні діячі впливали, щоб згодом і радянський уряд піклувався українською меншістю в РРФСР, тим більше що подекуди вона суміжну територію з Україною, а в доволі великих районах складала більшість населення. Приєднати хоч частину цих земель, в більшості заселених українцями, не вдалося, хоч націонал-більшовики типу Скрипника робили в цьому напрямі зусилля. Не здобувши успіху в цьому, Скрипник на посаді наркома освіти намагався поширити українізацію освіти, преси та культурного життя на ці території.

Українізація поза Україною — це не досліджена тема, яка чекає на детальну документацію. Ми знаємо про існування деяких середніх і високих шкіл, мережі початкового шкільництва, про пресу на Кубані та Далекому Сході, про те, що це віддалене від України населення в 1920-1930-их рр. було готове включитися в процес українізації. Проте, уряд УСРР як цілість, за винятком окремих осіб

у Наркомосі, не відстоював цієї справи. Кінець українізації в УСРР означав припинення всякої культурної праці й освіти українською мовою серед мільйонів тих українців, призначених на асиміляцію. Це почалося з половини 1930-их рр, відколи радянська Україна вже не мала ніякої власної культурної політики, а все вирішувала Москва.

Варто згадати, що до того часу ще існували певні осередки українського культурного життя поза УСРР, які виконували деяку культурну функцію. Згадати хоча б Український клуб імени Шевченка, український театр та короткотривалий місячник *Нове слово* в Москві, Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови та український театр в Ленінграді у 1920-их роках. Коротко діяла Спілка українських пролетарських письменників в РРФСР з осередками в Москві, Ленінграді та на Кубані. Грушевський робив зусилля, щоб у Москві при Академії Наук СРСР були створені інститути історії України та української й білоруської мов. З цих плянів нічого не вийшло, а після 1934-1935 років українське культурне життя на Кубані, Ставропільщині, Донщині, Приволжі, Курщині, Вороніжчині та в азійській частині РРФСР повністю зліквідовано, ще поки воно встигло розвинутися.

Добу "українізації" позначили в цьому напрямі деякі заходи й ініціативи, але ця "зовнішня" діяльність з закінченням українізації зазнала бруталного кінця. Лише випадково на деяких з цих українських етнічних островців знову хвилево велася деяка українська освітня та культурна праця, коли на ці території евакуювалися українські культурні й освітні установи в 1941-1943 рр.

Усім цим спробам природного випромінювання української культури ззовні, поширення освіти рідною мовою поза УСРР та нав'язування всебічних культурних зв'язків з іншими народами покладено край, обмежуючи Україну до глухої провінції без контакту з зовнішнім світом, припиняючи її зв'язки з Західньою Європою та хоча б скромну співпрацю з закордонними українськими спільнотами. Так само заборонили українським чинникам в УСРР підтримувати контакти з власними земляками поза республікою в межах Союзу.

Ця повна ізоляція й атомізація українського життя, з іноді показними та контрольованими мінімальними "зовнішніми зв'язками", зробила з України, починаючи з половини 1930-их років, майже недоступну радянську Албанію. Її підметність і культурна особовість у "прокляті 1930 роки" були знівельовані, а розвиток власної творчості підкошений під мірку звичайної губернії. Лише деякі інші

фактори, що були поза контролем режиму, ще квестіювали повну перемогу сталінської Москви над українським народом.

Заходи спілкування з позаукраїнським світом мали своїм завданням реалізувати концепцію самобутности, вирватися зі столітнього статусу України як малоросійської провінції, а для декого — й реалізувати своєрідну місію новітнього українства — бути каталізатором звільнення народів Третього світу (якщо ним стала чверть століття пізніше Тітова Югославія, то, врешті, мрія Хвильового чи Скрипника не мусіла бути аж такою утопією!).

СПОМИНИ З 1930-ИХ РОКІВ

Іван Коломисць

В нашому краю не затихло. Кінчився тимчасовий уряд Керенського. Почалися інші зміни. Батько уже не був волосним старостою. Волость перейменували на "ВОЛРЕВКОМ". Замість старости був комісар, ним став Вашленко зі слобідки Медянівка. Колись він не вилазив із тюрми, був першим конокрадом і злодієм, а тепер комісаром став. Ну, й чекай від такого добра. Його вся родина по хуторах робила за сніп. Ще до революції мій батько урізав йому трохи землі, щоб він поставив собі якусь хатину. Наче щось почав робити. Поставив сохи, заклав лати й трохи обклав стіни. Перед обліпив глиною, а причілки та зад обставив хмизом, заплів околотом та обклав огудиною і бур'яном і так і жив, аж поки знову не прокрався і потрапив до тюрми, де й просидів аж до революції. Тепер Вашленко верхи на буланому ганяв по слободах та селах. Назбирав собі "загін" із таких як сам злодій і конокрадів і "встановляв" радянську владу. Владу "встановляв" — жорстоко й безжалісно мстився на хуторянах. Накладав контрибуції. Забирав худобу та інвентар. Коли контрибуцію не виконували до призначеного часу, він обрізував земельну власність, приписував її до комуни, яку ще не знали, як організувати. Найбільшу комуну влаштували на хуторі Рибчихи. Це був багатий хутір удови Грицька Рибки. Повдовіла вона давно, ще до революції. Розбагатівши, вдова набудувала коморів та три клуні, викопала величезний ставок, який обсадила садком і будівельним лісом. От Вашленко й вибрав цей хутір для комуни. Зганяв сюди худобу, стягав інвентар та приганяв людей на "чуж-труд". Порядку ніякого не було, бо ніхто не знав свого місця. Біднота хотіла заправляти, та не тямила, а справжніх хазяїв не допускали до хазяйства. Так із Вашленкової комуни вийшов великий пшик, а майно порозтягала біднота, яку пізніше Вашленко нищив за крадіж. А безладдя сиділо на безладді та безладдям поганяло.

Більшовицька комуна довго не проіснувала, вона хутко з'явилася й хутко зeszла. На її місце прийшла влада гетьмана Скоропадського, відразу ж німці, які допомагали гетьманові втримати владу, по-своєму почали господарити й розправлятися з попередньою владою. Дещо повертали пограбоване Вашленком, але бідні селяни нічого не дістали й далі залишилися в нужді та бідності. Німці завели свій порядок "викачування" хліба та всякого

іншого добра. Забирали зерно, худобу й навіть сіно. Казали, що за це гетьман заплатить. Ту платню побачили як власні вуха.

Люди почали кидатися на всі боки. Різні "червоні", а зокрема більшовики, почали використовувати гармидир учинений гетьманом і німцями. Почали переманювати бідноту на свій бік різним гаслами, на зразок: "земля селянам, влада народові". В пастку потрапила вся біднота. Незадовго жупанне військо та німецькі прихвостні залишили наші краї.

Хоч гетьман протримався тільки десь півроку, але за його гетьманування якось відчувалася влада, яка була найбільше українською, її називали більш нашою, ніж владу Петлюри, владу "директорії". Якби гетьман протримався трохи довше, люди казали, що була б Україна. За гетьманом тягнули хуторяни та заможні землевласники, а їх в наших краях було більше, ніж бідноти. Якби гетьман трохи менші права дав німецьким грабіжникам, більшовики мали б більші труднощі на нашій землі.

Після зникнення гетьмана, петлюрівців і "добрармії" Денікіна, десь взявся знову Вашленко. Цей раз уже в "будьоннівці" з портупеями, наганями та патронташами наперехрест грудей. Він усю бідноту організував у "червоне козацтво" і був уже не комісаром, а командиром загону.

Почали повертатися додому гетьманці, петлюрівці та денікінці. Дехто прилизувався до Вашленка, але більшість хотіла господарювати на своїй землі. Тих, хто хотів господарювати, Вашленко вилловлював і розправлявся з ними. З хуторів тікали і приставали до "загонів", а їх тоді було вже вдосталь нівроку. З'явилися загони Погорілого, Огія, Лікандри, Зеленого, Лантуха, Чорної Марусі та Левченка. Ці загони вешталися на Полтавщині, Катеринославщині і в Таврії.

Вашленко знову став комісаром на Бродщині. У Кобеляках тоді був комісаром Берлін. Вашленко суворо розправлявся з "контрреволюцією", палив, грабував і стріляв на місці без суду. Мій брат Нестор був у Петлюри, Грицько Карніболоцький і Оверкій Онищенко — чоловіки моїх сестер Нестини та Міліци, у Денікіна. Після повернення вони переховувалися дома, а Нестор поїхав до Полтави до нашого родича Прохора Твердохліба. Твердохліб був партієць і вештався біля комісарчуків. Він Несторові підробив документи, з якими той вступив до зоотехнікуму і скінчив його ветеринаром.

На хуторі залишилися тільки батьки, найстарша сестра Маня та я. Решта родини, семеро сестер, були замужні. Деякі жили по хуторах. Христина з Паньком Жуком жили в Катеринославі. Нюня з Яковом Яцюком у Чернігові. Наташа виїхала з графом Радецьким до Англії. Наталка, яку дома кликали Наташою, була спритна в науці. Закінчила міське училище в Новомосковському. Через

"акцизного надзірателя", з яким батько був знайомий зі служби в Варшаві, поїхала до Петербургу. Надзіратель був бездітний і взяв Наташу з собою. У Петербурзі вона скінчила дівоче вчительське училище й стала гувернанткою в графа Радецького. Виховувала двох дітей, а коли померла графиня, граф оженився з Наталкою. Останні відомості надходили в 1922 р. з Лондону, а після того ніяких розшуків не робили. Знали тільки, що граф Радецький мав якусь фабрику косметичних виробів.

В областях або в "воєнсоветах" для боротьби з рештками контрреволюції набиралися загони міліції з босоти, яким була дана влада пити самогон і грабувати хутори, бо ж хutorяни були найбільшою "контрреволюцією". Хutorяни не йшли ні до комуни, ні до колгоспів. Вони набували добре господарство через свою тяжку працю на землі, яку вони любили своїм серцем, своєю душею та своїми мозолистими руками, а земля служить тільки тим, котрі її люблять всім своїм єством, коли вони знають, що земля на якій вони лежать, з якою говорять і на якій дітей своїх родять, їхня. Хutorяни наживали хазяйство недосипаючи та недоїдаючи. Це були ті, хто вкладали копійку до копійки й спали на кулаках, щоб не перележати та не прогавити сходу сонця, через що їх і прозивали "кулаками". Якраз ці "кулаки" стали кісткою в горлі організаторам комуни та колгоспів. Хutorяни не могли втямити собі, щоб робити на когось. Біднота, яка жила в селах та слобідках, не дуже суперечила, бо все своє життя робила за сніп. Почали накладати великі податки на хutorян і одноосібників. Обрізували землю аж попід саму хату. Коли й це не допомагало, розбирали хату й залишали тільки піч.

Я ніколи не пересвідчився в цьому, але казали, що слово "куркуль" пішло від одного дуже заможного хutorянина, який жив під Великою Багачкою й називався Куркуль. Він був перший, майно якого розібрали, а в його хutorі створили першу комуни. Казали, що за походженням він був грек і знали його ще як Куркуліса. Розкуркулювали, як я вже згадував, заможних, багатих хutorян і поміщиків. Отже, розкуркулювання мало свої подробиці й певне значення.

В нас почалося розкуркулювання з найбагатших хutorян, яким був Петро Лаврентійович Козир. Крім великого господарства, він мав і цегельню, яка вже не працювала, бо вийшла глина, а з Опішньої її привозили тільки для ганчарства. Залишилася тільки кільня, піч, де випалювали цеглу, та глибочезні ями, які заросли чагарниками.

Одного дня з Кобеляк приїхав загін червоноармійців та деякі місцеві з Бродщини. Позганяли десь сім хutorів і наказали, щоб хutorяни дивилися, що з ними буде, якщо вони не підуть до комуни зі своєю худобою та інвентарем. Петра Лаврентійовича з

жінкою Настею вивели на двір і питають: чи ти йдеш у комуну? Він сказав: краще мене вбийте. Його на місці й застрелили. Настю повели до хати й червоноармійці чергою її гвалтували. А коли виходили з хати, навмисне перед зібраними глумливо застібали шириньки. Це, казали, буде й з вами, якщо не підете до комуні.

В хуторах чоловіки боялися жити. Ховалися то в плавнях, то в шелюгах. У мого зятя, чоловіка моєї сестри Настини, спалили клуню, розібрали дві комори, забрали землю й виловили рибу з ставка. Настина втекла з хутора й ночувала на купі гною в степу. Тоді вже повивозили гній у степ на зиму. Купи гною були добрим пристановищем, щоб перебути ніч, бо "червона банда" боялася вночі ходити степом. Степом у нас називали посівні поля, бо це колись був таки неватомований степ, скільки оком глянеш. Пам'ятаю, до нас прийшли шукати хліба, тобто зерна, бо хтось доніс, що залишили більше, ніж дозволяли на посівне. Знайшли кілька лантухів, прихованих у скирті соломи. Але цим не вдоволилися. Почали питати про золото. Мого сімдесятп'ятилітнього батька пекли свічками у п'яти. Батько признався й показав, де було заховане золото. З золотом було приховане полотно, рушники, дамаські скатертини та багато смушків. Золото й смушки забрали, а полотно та скатертини порубали шаблями, порозкидавши по двору та толоці. З місцевих між ними тільки Колісник був із Павлівки, а решта, — в будьоннівках та задріпаних обмотках, були росіяни. На кривду не було кому жалітися, бо кривду робила та сама "влада", якій треба б жалітися.

Поля не орали. А хоч дехто й посіяв, хлібами бродила худоба без пастухів і наглядачів. Люди боялися один одного. Були якось один на другого нацьковані. Не сходилися й непоказувалися поза хутір. Організування комун і колгоспів було в повному розпалі. В хуторян забирали сіялки, плуги, борони, рала та молотарки. Хуторян виганяли на "чуж-труд". Це значило відробляти по два-три дні в комуні. Комунами управляли люди, звідкілясь привезені, що нетямили в господарстві, навіть не знали, що жито сіють на зиму, не орали на зяб. Комунальне господарство не дало ніяких урожаїв. Тоді почали реквізувати хуторянське та одноосібницьке збіжжя. Хліб забирали до зерна. Колишні заможні хуторяни просили милостини й поповнили число бідних селян. Нарешті, хуторян так пригнобили, що в них увірвався терпець.

Недалеко нашого хутора був хутір Степана Соломки. Це не був великий багач, але страшно працюючий і чепурний хазяїн. Він був знаний вирощувач зрешчуваної городини та нової пшениці. До нього звідусіль приїжджали за "заводським" зерном. Був чесний і богомольний чоловік і страшно любив розставляти та гасити свічки в церкві. Гасив двома пальцями і так довго тримав гнотик, наче хотів показати, що ніхто так спритно не погасить свічки і хай ніхто не зби-

рається забрати у нього цю "професію". В нього було троє синів: Микола і два близнюки Івани. Приїхали до Соломки забирати хліб. Насипали дві бестарки зерна. Забрали косарку та молотарку і все це везли на Бродщину. Соломка з синами засів коло Килибердівки в Бабирші в садку. В кого була рушниця, в кого вила чи коса, направлена до рожна. Перехопили валку й усе відібрали. Двом "відрубали пупи", тобто ударом кулака спричинили кровотечу кишок. Це, щоб кров не пролити на добру землю. Один із перехоплених був росіянин, а другий — Варига з Павлівки. Трьох роздягли, поперебивали пальці на руках і пустили. Пальці перебили, щоб більше нікого не стріляли. На другий день із Кобиляків приїхала міліція. Винуватців не знайшли. Вони вже були в повстанському загоні Погорілого. Забрали чоловіків із сусідніх хуторів, хто не втік, Василя Шуліку, Олексія Самарського, Фанасія Левченка, Миколу Чернявського і Микиту Лозу, і під Кобиляками на пісках постріляли. Шуліка та Самарський утекли і розказували, що чекісти понапивалися награбованого самогону. Всім пов'язали руки і ноги. Скинули з воза і заставили лежати ниць. Шуліці добре не зв'язали руки й він розв'язав собі й Самарському ноги. Потихеньки відкотилися в осікняг і пустилися плавом через Ворсклу. Пізніше їх таки спіймали й постріляли в Полтаві. Ставало більше таких сутичок, які почав Соломка з синами. Одна така сутичка сталася біля нашого хутора в Козиревому садку. Хутір був запушений без хазяїна. Стара цегельня, садок і будівельний ліс зрослися в чагарники та хаші. Тут днювали наші хлопці (так звали хуторяни повстанців). Кобеляцька міліція та відділ російських червоноармійців приїхали шукати "банду", (так більшовики звали наших хлопців). Вони навалилися на хутір, а хлопці вислизнули в жито, обійшли більшовиків і їх усіх переловили. Міліцію всю перебили, красноармійців обеззброїли, пороздягали і тим, хто матюкався, поперебивали пальці на руках. Саме перебивання пальців на руках відстрашувало бідноту йти служити до міліції. Після цього побоїща чоловіки та хлопці дорослого віку пішли до повстанців. В наших краях вештався загін Левченка, до якого я пішов. Це було в 1921 р., і мені було 17 років.

У Левченка було понад 200 чоловік у загоні. Він часом об'єднувався з Погорілим, у якого було трохи більше людей. Погорілий діяв в околиці Ворскла, а Левченко у Байбаківському лісі понад Орелею.

Того ж самого літа в містечку Царичанці піднялося повстання. Піднялося все містечко. Приїхав загін червоних "викачувати" хліб. Багатьох царичан позаарештовували за опір здаванню хліба. На цей час підскачив Левченко з Байбаківського лісу. Разом із царичанами та дядьками відібрали закладників, а "краснопузих" (як у нас називали більшовиків), перебили. Декількох пороздягали й

відпустили, щоб вони розказали про це в Кобиляках. Третього дня по побоїшу з Кобеляк виїхав каральний загін. Забрали всіх, хто не встиг чи не збирався втікати, і 205 душ розстріляли на кладовищі, а сотню закладників погнали в Китайгород, велике село, розташоване на рівнині, наче на долоні між Царичанкою та Петриківкою. Тут квартирувало ЧеКа з Новомосковського.

Загони Левченка та Погорілого дуже дошкуляли більшовикам, і вони облишили натиск на нашу околицю. Повстанці вже не тільки оборонялися, але й нападали на волості. Палили більшовицькі штаби та вішали насильників. Їх чогось обов'язково вішали на видному місці на церквах або на млинах. Вони там довго висіли, бо не було багато сміливців лізти на млин чи на церкву. На Бродщині спалили волость, піймали комісара, повісили його на горілих кроквах, а прихвостнів його повісили на величезній акації, почепивши на шию дощечки з написом: "За ваші провокації вішаємо вас на акації". Мені наказали писати дьогтяним квачиком, бо казали, що я мав гарний почерк. Мазуренка, заступника комісара, який був і висильним суддею, повісили в хаті, щоб не бачили його діти, яких він мав цілу копу. Один комісарчук заховався в льох. Його гукали, гукали ... він не вийшов, так його там живим і присипали.

В Меркалівці, в селі близько нашого хутора, де була парафіяльна церква наших хуторів, було якесь збіговисько більшовицької агітації. На ньому було багато агітаторів із Кобеляк. Вони розказували селянам, хто такі куркулі і як їх треба знищити, бо це "кляса". Ніхто не розумів, що та "кляса" значила. Меркаляни, колишні кріпаки, які належали колись панові Меркалеві, здавна були бідні. Ніколи нічого свого не мали, все було панське. Робили на пана та ще й подушне платили. Пізніше меркаляни дістали маленькі наділи, коли помер старий пан, і вже жили в своїх хатах із клаптиком уділу, але й надалі залишалися в злиднях. Меркалян кликали "ремінцями" нібито тому, що старий пан Меркало драв ремінці зі спини, якщо хтось не платив подушного. Меркаляни без жадних суперечок і протестів прийняли більшовиків і їхню комуну. Сюди часто привозили "гостей" і показували їм "майбутність більшовицької держави". Наставляли голоту на хуторян, на одноосібників, і голота допомагала будувати "країну рад".

Вся агітаторська затія відбувалася в школі. В Меркалівці ми мали своїх людей. Вони доносили до лісу, де в дучках та ярах переховувалися наші повстанці. Була рання дощова осінь. Дощі переходили в сніг, і де-не-де сніг уже цупко тримався дороги. Я верхи приїхав до Грицька Карніболоцького. Сніг густішав. Ми запрягли білу нековану кобилу в малі санчата, щоб не гупало, не торохтіло, і поїхали до мого дядька Дяченка на Зеленію під Кобеляками. Дядько мав доступ до Погорілого й докладно повідомив

його, що діється в Меркалівці. На другий день комісарчуки зробили гулянку в школі на честь своїх гостей із столиці. З плавнів настиг Погорілий десь із п'ятьдесятьма повстанцями, а Левченко з Байбаківки привів десь із сорок своїх. Всіх "краснопузих" переловили, а між ними й Кононенко, тодішнього верховода в Меркалівці, до якого належала й Щербівка. Представник із Полтави заховався в грубу. З груби він не хотів вилізати. В грубу напхали соломи й запалили. Так він там і спікся. Як ми під'їхали до школи дуже пахло смаженим м'ясом. Решту забрали до лісу і, як тоді казали, "пустили в розход", тобто покарали смертю. Напад на Меркалівку мав дуже важливе значення, бо Меркалівку показували агітаторам як велике досягнення комунізму. Казали, що з куркулями покінчено, "банди" порозганяли, а тут тобі на, ні з того ні з сього, серед білого дня, "смажений" комісар у грубі та ще й на очах агітаторів із столиці. Це була страшна розправа з шайкою, яка заганяла хуторян до церкви та примушувала на євангелії присягнути про вступ до комуни. Якщо дядьки не хотіли присягати, тоді наносили до церкви сирої соломи та сіна, підпалювали й душили чадом, аж доки не запишуться.

Повстанці діяли досить сміливо аж доки Червона армія не почала повертатися з фронту. Перед тим вона була зайнята Петлюрою, Денікіном, а до того їм ще Махно докучав. Були чутки, що Погорілий, Зелений, Лантух та Огій хотіли з'єднатися з Махном. Огій навіть вів переговори. Ці загони не були великі, але дуже вправні на хитрощі в своїх краях. Махно не хотів міняти свій розгاردіш і анархізм на якусь там оборону хуторян. Махно всіх обороняв і всіх бив. Отож з тих переговорів нічого не вийшло. Коли Махно був у Катеринославі, Зелений вислав велику делегацію до нього, в якій був і його син. Делегація із Катеринославу не повернулася. Зелений наскочив на махнівців у Ігрени. Багатьох махновців порубали й забрали три тачанки з кулеметами.

Раптом усе змінилося. Червоних все більше й більше поверталось в наші краї. Будьонний повернувся з польського фронту. Настала, як вони казали, "ліквідація банд". Оголосили амністію. Наказали здати зброю. Багато послухали, а дехто зголосився до червоних. Більшість не послухала й далі нападала на волості й валки з "викачаним хлібом" хуторян. Волості обороняли великими відділами червоноармійців. Ночами повстанці малими групами підкрадалися до штабів у сільрадах, палили їх. Тих, хто переходив до червоних, допитували. Складали списки й почали помалу переловлювати. Їхні хутори ліквідувати, а родини висилати на Урал. З'явилось багато донощиків, які старалися спасти свою шкуру. Одним із таких був син попа Мартинівського. По допитах його відпустили, а він казав, що втік від большевиків. Тоді хлопці

переховувалися малими гуртками понад Орелею та Восклом. До одного гурта пристав цей попович. Він передав своєму батькові в Мартинівці всі імена, а батько — в Кобеляки до місцевого ЧеКа. Декого виловили, а решту вивезли на піски під Кобеляками, а тоді на Урал. Ніхто не міг догадатися, відкіля чекісти діставали такі подробиці.

Якраз на свято Спаса люди святити яблука й груші навколо церкви. Священик після обходу почав кропити овочі свяченою водою. Раптом під'їхала парокінна бречка. В ній сиділо четверо чоловіків. Вони зійшли з бречки й підійшли до священика. До них ще підійшло двоє з гурту. Вони схопили священика з сином і повісили їх біля огради на високому бересткові. Я бачив, як палили, вішали, але те, що тоді сталося, це було якесь протибоже й страшне. Висить священик в повному святочному вбранні, а біля нього попович в бідненькому підряснику в мерехтінні срібненьких листочків берестка. Попович наче нерухомо застигнув як чорний безкрилий янгол, а священик міцно тримає великий золотий хрест і помаленьку відвертається від юрби, що тікала на всі боки. Він помалу обертається на мотузі й наче всіх благословляє. Благословляє тих, хто його вішав, тих, хто тікали, й тих, хто остовпенів біля загорожі. Обертається, не випускаючи хреста з посинілих рук. Я стояв і думав, чого він не пускає хреста з рук, може, справді, вірив у Бога, а його так безбожно повісили на високому бересткові.

За цей вчинок не прислали ніяких каральних відділів. Священика довго боялися знімати з берестка. Мій батько з Митрофаном Чумаком, Сергієм Гнидою та Гнатом Зозулею зняли та аж на третій день Спаса поховали. Це було страшне й нелюдське видовище. Робили це не якісь відвічні розбійники, а ті працьовиті хлібороби, в яких забрали хліб, що вони його заробили мозолистими руками, а батьків і матерів повивозили в безвість. Добрих людей поробили такими в ім'я якоїсь комуні, в ім'я якоїсь революції, в ім'я якогось пролетаріату, в ім'я якогось комунізму.

Розказую тільки про те, що найбільше пам'ятаю, живим свідком чого був, про те, що залізло глибоко під тім'я й кричить: розкажи, розкажи, бо гріх не розказати. В Америці живе дід Деменко, який був свідком отєї події в Мартинівці з попом і поповичем. Також тут живе Філоненко, який був свідком події в Меркалівці, бо тоді був командиром у загоні Погорілого. Я в той час мав тільки 17-18 років і був у загоні коноводом та погоничем, а Філоненко командував відділом. Погорілий до себе підлітків не приймав. Його бійці віком були від 25 й старші. Кожен з його повстанців мусів собі зробити "наколку" з трьох літер "УНР" і маленьким тризубом. Пізніше, коли Філоненко переховувався в радгоспах та МТС (він був водієм автомашин), він мусів із тієї "наколки" зробити щось подібне до

трактора та серця, проколеного стрілою.

Багатох з тих, хто повірив у амністію, заслали або розстріляли за присудами "Трійки". Такі присуди влаштовували в Полтаві на вул. Пушкінській, і там таки і розстрілювали в підвалах. Хто змінив прізвище й утік до інших районів, ті збереглися, але не надовго. В 1937 р. вилували всіх. Тільки два брати Срібні переховувалися в дучках та кручах у Байбаківських лісах аж до приходу німців. Коли я їх зустрів у 1941 р. вони були якись здичавілі й не могли в хаті спати. Прожити в підземеллі десь із сім років не було для них з цукром, знала тільки одна тітка про їхні схованки. Найбільше повтікали до великих міст, до Харкова, Дніпропетровського та на Донбас. На Донбасі було найбезпечніше. Впродовж цілоденної праці під землею тяжко комусь придивитися до обличчя у вугільній копальні. В великих містах можна було жити під своїм прізвищем, із своїми документами з села чи хутора. Ті, що залишилися дома, переховувалися в родичів, у пустих хатах і печищах, а часто просто в льохах і скиртах.

Неподалік нашого хутора був хутір Сергія Гниди. Цей хутір став пустою. Гниду розстріляли ще в 1921 р. Четверо синів порозбігалися по Азії, а Гнидиху з дочками вивезли спершу на піски під Кобеляками, а тоді запроторили на Урал. Гнида був заможний значковий товариш козацького війська. Книголюб, він був надзвичайно охайний хазяїн. Ні в кого такого чистого подвір'я й току не було на всю губернію. Він пишався волами. Воли були — роги не дістанеш. Він так їх вигодував, що до нього з Харкова та Києва приїжджали дізнатися, як він таких волів виводить. Сірі, величезні, як гори, степової херсонської породи, з величезними рогами та чорною смугою на спині. Йдуть собі в ярмі — як павичі пливають і куряви не збивають. Старий Гнида на великі свята, на Великдень, Трійцю, Спаса, до церкви їхав саннями, в які запрягав по три-чотири пари круторогих волів напоказ. Сам із жінкою сидів на вимощених подушках та ряднах. Велетенської будови, чорний як циган і красивий дядько, Гнида мав аж чотирьох синів, що виглядали як гори. Одна дочка була така висока, що її назвали "Півтори Христі". В церкві було відразу видно, де Гниди стоять. Старий Гнида не любив кидати гроші на тарілку в церкві. По жнивях приїжджав до священика волами, запряженими в гарбу, з лантухами зерна й залишав усе біля попової хати, а сам пішки йшов додому. Це він називав: "Ходив на прощу до батюшки". По сусідству з Гнидами був хутір Карніболоцьких. Грицько Карніболоцький був одружений з моєю сестрою. Обидва були старовинні хутори, обкопані ровами з великими ставками, сполучені між собою довгими підземними ходами. В Карніболоцьких було велике кладовище з великими насипами та каменюками зі старовинними написами. Комунари з

голою рознесли ці хутори вщент. Вони опорожніли й позаростали дерезою, тернинням і чагарником. Тут переховувалися залишки наших повстанців.

У зимку влада вирішила вирубати садок і гай, а решту випалити до пня. Вигнали селян із пилками та сокирами. З Кобеляк підігнали загін міліції для охорони. В цей час у пустій хаті на горищі переховувалися мій зять Карніболоцький і брати Семен та Степан Срібні. Коли почали рубати гай, двоє міліціонерів запримітили сліди на снігу. Їх десь із п'ятеро погнали до хати. Семен Срібний якраз виглянув у голубник. Не було куди діватися. Рушниці були якраз розібрані для чистки. Вони скочили з горища, Грицько в один бік, а Семен з Степаном у другий. Брати прибігли до Чумакового хутора, де міліція залишила коні на годівлю. Вони схопили коней, і тільки світ їх бачив. Я вже згадував раніше, що зустрів їх після приходу німців у 1941 р. Грицька ж спіймали й привели на його ж таки хутір, щоб він востаннє побачив, як рубають садок та розкопують столітні могили на старовинному кладовищі. Над ним довго знущалися, а потім прив'язали до двох сідел і так волокли від хутора аж до Великої Маячки, а там закопали напівживого з відрізаними вухами та відрубаними руками. На другий день ми з сестрою перевезли тіло на наше кладовище в садку. Тут були поховані мої прадіди з прабабою. Декого з сусідських хуторів теж ховали в нашому садку.

Десь улітку 1922 р. в травні більшовики рішили знищити ті залишки повстанців, які ще переховувалися в Байбаківському лісі. Я якраз тоді привіз їм уночі з Зеленії харчів та трохи амуніції від Філоненка. З Водулагівки та Кобеляків пригнали великі загони регулярного війська та міліції. Це було в травні, коли Орель широко розливає свої води. Тоді вона затоплює плавні й вільхові ліси та виливається далеко поза межі свого гирла в кучугури та шелюги й підкрадається під самі хати Бородаївки та старовинного поселення Орлика. Біля вільхового лісу є прогноїни та торфяники, а далі піднімається сосновий ліс та кучугури з синім шелюгом як щетина. Якраз тут заховалися наші хлопці з трьома підводами та кіньми. Було нас десь вісімдесятеро. Цей маленький загін напав на Нехворощу й спалив сільраду та перебив усю міліцію. Між перебитим нехворощанськими міліціонерами був якийсь важливий уповноважений із самого Харкова, дуже схожий на Троцького. Саме через убивство цього "Троцького", (як ми його охрестили) більшовики вислали величезні об'єднання для остаточного зліквідування "банди Левченка". Спершу вони не могли догадатися, де була наша схованка, а потім хтось із донощиків їм підказав, що ми перебуваємо на сухому місці в шелюгах. Облога почала обстрілювати шелюги та сосни, але ми не відгукувалися, щоб не

зрадити позиції. Розуміючи, що рано чи пізно хтось підскаже їм, як добратися на ці пагорби, ми вирішили тишком-нишком обсадити прохід добрими стрільцями, а самим вибиратися з цієї пастки. До прогнів був тільки один прохід через хутір старого Перчуна. Шестеро повстанців зголосилося обсадити прохід. Наступ більшовицького війська один за одним було відбито. Якраз піднявся вітерець, і більшовицька голота примусила селян звозити соломі й сіно під сосни. Коли вже було досить, звезений матеріал підпалили, від чого зайнялися сосни. Не було виходу. Дехто пішов на прорив і загинув. Більшість під прикриттям вогню відважних добровольців і користуючися наближенням вечора добралися до річки, після чого на обаполах пустилися Орелею вплав до Царичанки. Було дванадцяттеро вбитих, двадцяттеро згоріло в засідках, а решта втекла плавом Орелею до Царичанки. Після цього погрому я нишком повернувся додому й більше вже ніколи не воював. Між загиблими в облозі Байбаківського лісу було багато моїх товаришів ще зі школи. Між ними Семен Педашенко, Сергій Срібний, Лука Нецяцька з-під Бродщини, Павло Гординський, Михайло Жеребець, Петро Перешепа, Іван Лікандра, Фотій Тиличка, Никон Двокендюх, Пилип Рибка і Калістрат Халепа з Кобеляк. Гординський мав сетстру Галю, з якою я разом ходив до школи в Павлівці. Згадую це тому, що Галя нам багато допомогла пізніше 1933 р. в Дніпропетровському.

Після цього розгрому припинилися організовані протибільшовицькі напади. Хіба десь четверо чи п'ятеро зберуться пограбувати сільраду чи перестрінути якогось комісарчука. Вже в 1922 р. більшовики були повними панамі над приборканими душами колись таких гордих і вільних хуторян.

Влада змінила трохи порядок. Припинила насильну реквізицію хліба, припинила самообкладання "сільвиконками". "Сільвійськвиконками" поділили на сільради. З Бродівської волости створили аж три сільради: Павлівську, Краснянську і Мідянівську, четвертою залишилася сама Бродщина. Наш хутір відійшов до Павлівської сільради. Почався розподіл землі. Відбирали в тих, в кого було більше 12 десятин, наділяючи безземельних або малоземельних. Багато з тих, хто покидав хутори, поверталися. Якщо хутір не рознесли чи спалили, починали хазяйнувати. Неподалік нас жив великий багач Пантелеймон Вовкодав. Його хутір розграбували й розібрали до цурпалка. Лишилася тільки піч, якимсь чудом не розвалена. І ось отой багатючий хуторянин відкілясь повернувся. Йому дозволили жити на печищі. Він збудував щось таке як курінь і жив там як старець. Мій батько, бувало, як іде на Кибівку, обходить Вовкодавів хутір. Не можу, казав він мені, сльози мене стискують, як побачу Панька. Який був багатючий, такий був скупий. Казав йому було,

продовжував батько: Пантелеймоне Потаповичу, не жалійте, продайте пару бичків та купіть собі путнє хутро. Викиньте отой смердючий сіряк. Дивіться, революція йде, все пропаде. Та де там! Вовкодав ані з'їв, ані випив, ані зносив. Все багатів. Комори та клуні зводив. Дітей голодом морив. Нікого до школи не посилав. Перед смертю старого повернувся один з його синів. Він відкілясь прийшов, бо почув, що старий Вовкодав поставив курінь на печищі. Значить, повернувся до золота. Син прийшов, а батько їсти просить. І син йому каже: як покажете, де золото закопане, дам вам їсти. Старий погодився, але його вже ноги не носили. Син посадив у візок і каже: показуйте! Старий ткнув пальцем у поле. Мовляв, там, у полі, вези, а я показуватиму куди. Поле було зоране на зяб. Рілля замерзла. Візок немилосердно трясло. Не провіз його син і гону, як старий Вовкодав Богові душу віддав. Син його так і покинув. Покинув у візку серед поля на замерзлій ріллі, а золото Вовкодав забрав із собою на той світ. Мій батько з Аврамом Бунчужним поховали його в нашому садку. Батько розказував, що старий Вовкодав любив оселедці, але ніколи не купив хоч одного дешевенького оселедця за все своє життя. Колись на ярмарку у Великій маячці привозили добрі оселедці з Бердянського, що їх так і звали "бердянськими". Старий Вовкодав брав кусок яшника і їхав на ярмарок. Бувало, підійде до бочки з оселедцями, витягне оселедця за хвіст і питає: "А скільки цей мерзавець?" Продавець каже: "П'ять копійок". Тоді старий Вовкодав витягає яшник з кишені і б'є його оселедцем, приказуючи: за такого дохлого та худого п'ять копійок сатана хоче. Тоді кидає оселедець у бочку, відходить і їсть обмашений оселедцем яшник. У нас казали: Вовкодав такий скупий — аж синій. І хоч казали, що золота Вовкодав мав силу-силенну, але скопавши весь хутір і навкруги, золота так і не знайшли.

Пізніше перестали вимагати податки хлібом, замінивши їх грішми. На одноосібників наклали сорок крб. податку, які треба було заплатити на другий день після повідомлення. Це не було так легко зробити, бо платню приймали в Кобеляках, а до Кобеляк від хутора було 18 км. Влада навмисно робила так, щоб селянин не міг сплатити податку. Тоді селян тягали по сільрадах та районах. Вся справа кінчалася або записуванням до колгоспу або засланням на Урал.

Дехто почав по справжньому господарювати. Не було легко. Реманент був пограбований і знищений. Тяглової худоби було обмаль, але старі хуторяни збирали кращі врожаї на дванадцятьох десятинах, ніж комуні та колгоспи на великих недоладно загосподарених полях. Так було десь років два чи три. Безладдя в комуні і колективних господарствах не виправдовувало плянів, і

знову ж таки терпіли одноосібники. В дуже багатьох випадках селяни мусіли здавати зерно без будь-якої оплати, хібащо квитанції видавали, з яких навіть цигарки путящої не можна було скрутити.

Але 1922 р. ситуація цілком змінилася. З'явилася нова програма НЕП. Та я хочу повернутися до власного життя.

Цей час застав мене на дивному роздоріжжі між школою та плугом. Батько наполягав, щоб я скінчив якусь школу, не дивлячись на те, що я прогавив кілька років. Через усі перевороти я згубив охоту до школи, та вже й роки мої були собі чималі нівроку. Оскільки в Левченка я був ще зовсім молодим хлопцем і не встиг обвінчатися славою, мені було легше заховатися на хуторі біля стареньких батьків. Так собі тихенько я й почав господарювати зі стареньким батьком. Почав ходити на гулі. Був не абияким танцюристом, що приваблювало дівчат. Але хоч і розгулював, але й господарював непогано. Придбав ще пару коней і давав собі раду з усім, що на нас накладали. Наше хазяйство складалося з двох пар коней, п'ятох корів, двадцятьох овець і, звичайно, курей, гусей та іншої домашньої живності. Батьки були вже старі. З нами жила сестра Маня, яка займалася шиттям. Вона була богомольна, хотіла бути монашкою і так ніколи й не вийшла заміж. Брат Нестор женився й поставив хату на нашій землі з боку нашого хутора. Ми з Оверкієм Онищенкою зайнялися торгівлею свиней. Скуповували свиней на хуторах і возили їх на ковбасню до Дніпропетровського. У 1926 р. я одружився з Марійкою Василенко з сусідніх хуторів. Її батько був заможним чумаком. Не тим чумаком, що їздив до Криму по сіль, а тим що випасував табуни биків. Рано на весні він скуповував по сто або й двісті бичків, наймав по 8-10 наймитів, запрягав три-чотири гарби й вирушав аж на Закавказзя. Подорож тривала ціле літо. По дорозі випасував бичків і повертався з кавказькими каракульовими смушками та килимами, і вже випасеними биками, яких сам каstrував і продавав у п'ятеро чи шестеро дорожче, ніж скуповував, і тому майже не займався землею, що припадало на руки працюючої Марусиної матері Миланки.

Тихе життя тривало недовго. Почали дуже натискати на одно-власників. Завели земельні громади, тобто ламали власницькі межі й призначали плян посіву. Сіяли гуртом у кілька дворів і косили теж спільно. Молотили й соломку скиртували нарізно. Податки збільшилися. Але на тих, що молотили гуртом, накладали менше повинностей, на одноосібників — більше і тягар податків на них усе збільшувався. Ті, що гуртувалися в більші колективи, походили з бідноти та злидарів. Вони осібно нічого не хотіли робити, навіть соломку скиртували гуртом. Десь глибокої осені почали висилати агітаторів у села та хутори і "лагідно" намовляти одноосібників остаточно покинути одноосібництво і перейти до колективної праці.

Це були початки тих колективів, які пізніше стали називати колгоспами (колективне господарство), де працю оплачували в кінці року різним зерном. Це був акт доконаного рабства.

Коли організація колгоспів стала системою сільського господарства, організували ліквідацію приватного інвентаря та худоби. Але на цьому не зупинилися, забирали хліб, вовну й одяг. Наших одноосібників розкуркулював комнезам (комітет незаможників або незаможних селян), організований на Бродщині. Казали, що це народ розправляється з буржуями. Перед тим це робили приїжджі з Кобеляк, а тепер це нібито робили наші, тутешні, поназбирані з місцевих, своїх злиднів. Першим зліквідованим одноосібником був Степан Кизим, поселенець, що походив з татарів (так звали кизимів і савранів під Бродщиною). За Кизимом пішли Гнида, Зозуля, Самарський, Рибка, Кібець, Гак і наш сусід Митрофан Жук. Нас покищо не чіпали, бо я зі шкури пнувся і платив усі призначені податки. В Кобеляках жив наш родак Прохор Твердохліб, я йому наперед доручав гроші, й тільки приходив час нам платити, він відразу ж платив. Так нас лишали в спокої. Таким чином ми проіснували одноосібниками аж до 1930 р. У жовтні на наше подвір'я заїхало дві підводи пароконні. На одній сидів Петро Жук і Олександр Вільховий та два міліціонери з Бродщини. На другій були голова сільради Василь Варич та виконавець Михайло Колісник із Павлівки. Я догадався, що ця підвода була для мене. Колісника я добре знав. Отже, коли він зайшов до хати, він нишком прошепотів: "Приїхали по тебе, тікай". Я зрозумів і почав одягатися. Тоді сказав, що наберу тютюну в хатині (окрема спальня в більших хutorських хатах), і в хатині, стрибнувши через вікно, скочив на коня, якого батько нишком вивів із конюшні, і так опинився на хutorі Марусиного брата Петра. Я хотів намовити Петра тікати зі мною, бо Колісник шепнув мені, що після мене заберуть і його. Але Петро відмовився, бо в них якраз народилися близнята і він сказав, що буде, те й буде. Петра з родиною пізніше запроторили на Урал. Я опинився в Дніпропетровському і це все дякуючи Колісникові, який, власне, був моїм товаришем зі школи. Колись, коли я ходив до школи, взимку жив у Колісників, за що мій батько платив їм паливом (тобто соломкою) та борошном. Колісник, хоч і виконавець, тобто особа, що повідомляла різні новини та сільрадські накази, але був людяний і чесний хлопець. У 1933 р. він голодуючи, опинився в Дніпропетровському, і я йому допоміг вижити. Але в час моєї розповіді я теж сам-самісінький опинився у великому місті. На хutorі лишилися старі батьки, дружина та двоє малих дітей, одному — три роки, а другому — тільки шість місяців. Наступав страшний 1933 рік.

Далі буде

ДЕЩО ПРО ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ

Роман Ільницький

Велика річниця Хрищення України наближається до нас швидкими темпами. Щоб підготуватися до неї, в нас залишилося неповні два роки, а тимчасом праці є ще багато і особливо для тих серед нас, хто взяв на себе "ювілейні" обов'язки від імени української громади. Йдеться про Православну, Католицьку у Євангелицьку Церкви; Громадський комітет на чолі з Юрієм Старосольським і українських науковців на чолі з УВАН і НТШ. Як відомо, вони розділили між собою обов'язки так, що Громадський комітет підготовляє загальноукраїнську маніфестацію і репрезентативний концерт у Вашингтоні, науковці запланували конференцію з доповідями на всі можливі теми, пов'язані з ювілеєм, і тільки наші Церкви ще досі не прийняли рішення про те, яким повинен бути їхній внесок до великої річниці (не враховуючи, звичайно, Богослужб й Молебнів).

Крім названих угорі уповноважених українським суспільством чинників, з урахуванням обов'язків, призначених їм, серед нас постало ще кілька "приватних" чи "незалежних" ініціатив у зв'язку з ювілеєм, а найголоснішим між ними виявився Гарвардський проєкт, висунутий Омеляном Пріцаком. Уже загальновідомо, що він пропонує видати друком у 40 томах повне зібрання української досекулярної творчості, тобто все написане до появи *Енеїди* Івана Котляревського, в перекладі з церковнослов'янської українською мовою. Кошти цього проєкту обраховано на п'ять мільйонів доларів, а ініціативу зібрати їх узяв на себе комітет на чолі зі Степаном Ворохом (з осідком у Ірвінгтоні).

Іншу пропозицію подав автор цієї статті. Він рекомендує вшанувати 1000-ліття зібранням восьми мільйонів доларів на придбання будинку для Українського музею в Нью-Йорку, вважаючи це найактуальнішою проблемою української культури під сучасну пору. Це все, що досі заплановано з нагоди нашого великого ювілею.

В цій статті я не даватиму оцінки важливості названих тут пропозицій, бо це найкраще зробить сама українська громадськість шляхом підтримки тих із них, які вона вважатиме найважливішими та найактуальнішими. Зате варто поговорити на тему завдань наших Церков, бо, як уже сказано, їхню роль у підготові Тисячоліття ще як слід не визначено.

Здається, не зробимо помилки, коли скажемо, що успіх наших святкувань залежатиме від кількості людей, які візьмуть участь у маніфестації та концерті; від якості їхньої підготовки, а також від того, чи вдасться нам запросити на наші імпрези представників інших народів, а в першу чергу ієрархів їхніх Церков, політичних і культурних діячів та представників світової преси. Оце й є той мінімум, і одночасно максимум, на якому ми повинні будувати всі наші пляни, тим більше, що така подія як Тисячоліття — чи не єдина нагода, щоб запросити до себе в гості людей з найвищих й найвпливовіших світових кіл. Запрошувати (спільним списком) повинні наші ієрархи всіх трьох Церков, поскільки Тисячоліття є передусім релігійним, а вже потім національним святом; але також і тому, що вони найповніше (без будь-яких застережень) репрезентують нашу громаду на поселеннях. З цієї нагоди нагадаємо, що в 1966 р. відбулося таке саме свято в Польщі, тобто її Тисячоліття. Його кульмінаційним пунктом був всенародний здвиг у місті Ченстохові (де переховується чудотворна ікона Мати Божої). Присутніми були понад один мільйон вірних, в тому числі й делегації від Католицьких Церков усіх народів світу, запрошені єпископами на чолі з головою Церкви кардиналом Стефаном Вишиньським. Це був колосальний успіх польського народу, тим більший, що комуністична влада робила всі доступні їй заходи, щоб не допустити до святкувань у міжнародному масштабі. Маючи ще у свіжій пам'яті цей блискучий успіх нашого західнього сусіда, варто й нам плянувати в широких масштабах. Правда, ми в дещо іншій ситуації. В нас не одна, а три Церкви, а тому треба було б запрошувати не тільки католицьких гостей-ієрархів, але й православних і євангеліцьких, тимчасом цього не можна буде зробити, бодай якщо йдеться про Православну Церкву. Справа в тому, що поза границями СРСР і його сателітами нема Православних Церков (за винятком Греції). Нема їх ні в Західній Європі, ні на континентах Північної та Південної Америки, Австралії, Азії та Африки. Всюди там домінують католики, євангелісти та поганські вірування. Отже, виникає сумнів, чи наші православні брати погодяться з тим, щоб наші святкування перетворилися в католицько-євангеліцьке засилля. Перед тим як піти на ту чи іншу розв'язку цього питання, треба, щоб наші ієрархи порозумілися між собою і знайшли найкращий вихід із положення.

Вашінгтон чи Нью-Йорк?

Друге питання, яке матиме вплив на успіх чи невдачу нашого овілею, стосується до вибору місця для нашої маніфестації. Воно ніби вже вирішене, бо в пресі з'явилася вістка, що Громадський

комітет вибрав Вашингтон. На нашу думку, це помилка. Багато кращим був би Нью-Йорк, і то з кількох причин. Поперше, він набагато ближчий до основних теренів українського поселення, до таких штатів, як Нью-Йорк, Пенсильванія, Коннектікут, Массачусеттс, Огайо, Мічіган та Ілліной. Подруге, Нью-Йорк в п'ять разів більший від Вашингтону. Він також рухливіший, в неділі й свята в ньому тисячі туристів, це місто, що "ніколу не спить" в той час, як Вашингтон у святочні дні порожній і мертвий. У Вашингтоні також багато менш розбудовані преса, радіо й телебачення; менше консулятив й інших дипломатичних представництв, пов'язаних з ООН (членами цієї організації є вже 150 держав і всі вони мають такі чи інші пов'язання з Нью-Йорком). Але найважливішим фактором є далека відстань Вашингтону від українських поселень, а через те багато осіб і родин не зможуть прибути. Рахуймося з тим, що більшість учасників маніфестації будуть людьми старшого віку. Молодші покоління відсотково будуть у значній меншості. Отже, у Вашингтоні буде може й наполовину менше людей, ніж в Нью-Йорку. Годі вимагати від літніх людей, щоб вони одного й того ж дня маршували в поході, слухали концерт, а до того ще й сиділи п'ять, вісім, а то й десять годин за кермом авта. Багато з них не зможуть ночувати у Вашингтоні, бо це кошовно й марудно. Варто, щоб Громадський комітет ще раз обміркував це питання і змінив своє рішення.

МІЖНАРОДНА ПРЕСА ПРО УКРАЇНУ

Трибуна люду, орган Польської об'єднаної робітничої партії, помістила 13 грудня м. р. довше інтерв'ю з польським міністром внутрішніх справ генералом Чеславом Кішаком. В ньому генерал зокрема нападає на польськомовний випуск журналу *Сучасність* (1986), згадуючи, що до редколегії цього випуску також увійшли польські емігранти, які разом з українцями "з-під знаку тризуба" спільно діють проти соціалізму.

Американський журнал *American Spectator* за серпень 1986 р. надрукував довшу статтю Адріяна Каратницького "Українська альтернатива" (*The Ukrainian option*). В ній автор розповідає в деталях про намагання українського народу вибороти державність, про голод 1933 р., рух опору в Україні, нападки на українців за згоду "коляборацію з німцями" під час Другої світової війни, Чорнобильську трагедію та пов'язані з цим питання.

Друкований у Лондоні англomовний журнал-місячник *Arabia*, призначений для іслямських читачів, помістив в липні 1986 р. статтю про Чорнобильську аварію. В статті сказано зокрема: "Чи атомна трагедія в Чорнобилі пробудить і загострить усвідомлення українцями того, що вони є гвинтики для використання в російському імперіяльному колесі? Чому виселення українських родин (з околиці Чорнобиля) відбулося шойно після того, як більшість західноєвропейських урядів наказали своїм громадянам покинути цю околицю? Чи такі запізнення та офіційна мовчанка сталися б, якби вибух трапився недалеко Москви чи іншого російського міста?"

Лондонська газета *Financial Times* від 8 травня 1986 р., продовжуючи свої репортажі про Чорнобиль, надрукувала статтю "Небезпека радіації для води в Україні", в якій згадується про аварію на Дністрі в 1983 р., коли занечищено воду в наслідок масового виливу хемікаліїв з одного із заводів в околиці. Автор висловлює думку, що після вибуху на Чорнобильській АЕС існує реальна загроза, що Дніпро може також стати занечишеним радіоактивним середником. Мільйони людей залежні від води з Дніпра для пиття, зокрема в Києві, Кременчуку, Дніпропетровському, Запоріжжі та Херсоні. Автор указує на критичний рівень проблеми водних ресурсів України, цитуючи науковця Ю. В. Качаловського з Харкова, який казав минулого року, що 70 відсотків

підземних водних ресурсів в Донецькому басейні нездатні для пиття з огляду на заневищення з сусідніх хемічних і металургічних заводів.

Лондонський *Таймс* від 27 травня 1986 р. помістив редакційну статтю про Чорнобильську аварію, де між іншим сказано: "Навіть у межах Радянського Союзу, в Українській республіці, де відбулася аварія, політичні наслідки можуть бути великими. Населення України одержало більше інформацій про аварію, але Україна мала більш економічні і людські втрати, ніж інші частини СРСР. І зараз воно має більше спільного з Польщею та з Балтицькими республіками, з якими має історичні зв'язки, і зросло почуття окремішності від Радянського Союзу як такого тому що вони, українці, стали жертвами".

Лондонський польськомовний журнал *Контакт* в ч. 47 за березень 1986 р. помістив кілька статей на українську тематику: Мирослава Трухана "Акція Вісла" (передрук з журналу *Віднова* 1985, 3), в якій автор описує переселення українців з рідних земель в Польщі в 1947 р. під час боїв польських комуністів з відділами УПА; Івана Дмитрика "У Лісах Лемківщини" (польський переклад уривку з книжки під тією ж назвою в-ва "Сучасність"); Юзефа Дарського "Товариші по зброї", першу частину серії про українську політично-самостійницьку думку 19-20 ст.

В ч. 49 (травень 1986) *Контакт* надрукував польський переклад позиції ЗП УГВР в питанні польсько-українських стосунків.

Польськомовний двотижневий журнал *Погльонд*, який виходить у Берліні, в ч. 8 від квітня 1986 р. надрукував переклад з української мови уривку Михайла Хейфеца з книжки *Українські силуети* про Василя Стуса, що вийшла 1985 р. у видавництві "Сучасність".

Р. К.

ХРОНІКА ПОДІЙ У СХІДНІЙ ЕВРОПІ ТА СРСР

Тарас Кузьо

Східня Європа

Таймс інформує 18 березня 1986 р. про те, що міліція в Будапешті побила сімсот молодих угорців, які брали участь у маніфестації на честь річниці початку за незалежність в 1848 р. Сталися сутички, коли міліція перевіряла документи і старалася конфіскувати самвидавну літературу.

Комуністичний режим довго старався політично використати цю війну, кажучи, що вона була природним попередником недовгої комуністичної революції 1919 р. Відзначення річниці часто стає фокусом націоналістичної агітації.

Таймс від 18. 3. 1986 подає, що 10 чеських туристів не повернулися до туристичного пароплава на Дунаї після прогулянки до Мюнхену. Троє з групи звернулися з проханням надати їм дозвіл залишитися в Німеччині. 2 тижні перед тим 14 чеських туристів покинули подібну екскурсію і шестеро з них просять про дозвіл залишитися в Німеччині.

Роджер Бойс в *Таймс* від 22. 2. 1986 р. подає, що в Угорщині в порівнянні до інших країн Східньої Європи люди дуже стараються покращити рівень свого життя. Інтелігенція мало заробляє, і економічні реформи дозволяють на певну міру приватної торгівлі. Багатьом робітникам дозволено заробляти "наліво" найманням авт після денної праці, за що можуть брати частину прибутку. Але державна бюрократія не дозволяє приватному секторові господарства поширювати свій вплив, боячися, щоб він не став занадто великим і незалежним.

Бойс в *Таймс* від 21. 3. 1986 пише про новий кінофільм *Шаоа* Кльода Ланзмана, який триває 9 годин. Тема фільму — "голокост", і сам фільм є першим серед фільмів, тема якого базована на "польському антисемітизмі" і на закиданні полякам тайній причетності у вбивстві жидів. Більша частина "таборів смерті" знаходилася на польській території, і це стає для Ланзмана центральною точкою фільму: "Як можна розподіляти вину?" Кінофільм є одним із перших на Заході, який образив уряд комуністичної Польщі. Польський уряд подав формальний протест проти "образливих натяків на поляків за їхню нібито співпрацю з німцями в голокості".

Україніка

Що нового з'явилось в українці? Нижче подано невеликий список останніх праць у цій галузі.

Friedgut T. H., "Professional revolutionaries in the Donbas: The Characteristics and Limitations of the Apparatus (Професійні революціонери на Донбасі: характеристики та обмеження апарату). «Canadian Slavonic Papers» 1985, vol. 27 (3).

Marples D. R., "Western Ukraine and Western Byelorussia Under Soviet Occupation: The Development of Socialist Farming" (Західня Україна та Західня Білорусія під радянською окупацією — розвиток соціалістичного сільського господарства. *Canadian Slavonic Papers*, 1985, vol. 27, (2).

Motyl A. O., "Viacheslav Lypynskyj and the ideology and politics of Ukrainian Monarchism" (Вячеслав Липинський та ідеологія й політика українського монархізму). *Canadian Slavonic Papers*, 1985, vol. 27 (1).

Solchanyk, R., "The Perils of Prognostication" (Небезпеки прогнозування). *Soviet Analyst*, 5 березня 1986.

Solchanyk, R., "Language Politics in the Ukraine" (Мовна політика на Україні).

Kriendler, I. I., (ред) *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future* (Соціально-мовні перспективи радянських національних мов. Їхнє минуле, сучасне та майбутнє), Берлін—Нью-Йорк—Амстердам, Mouton de Gruyter, 1985.

Українські новини

Юлія Вишнеvsька запитує в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свободи* від 16. 1. 1986, чи недавнє послаблення цензури в радянській пресі стосується також до журналів і газет, що виходять іншими мовами народів СРСР. Вона каже, що в Україні цензура залишається суворішою, ніж у Росії. Українські автори, які хочуть публікувати свої твори в Москві російською мовою, мусять отримати спеціальний дозвіл від голови Союзу письменників республіки. Але Союз дає дозвіл тільки, якщо твір вже вийшов оригінальною мовою. Про це повідомляє *Літературна газета* в ч. 2 за 1986 р.), що становить порушення закону про авторські права, що вийшов за часів Сталіна на початку 1950-их рр.

Роман Сольчаник в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свободи* від 10. 2. 1986 пише, що порівняння кількості книжок, журналів і газет, виданих мовами неросійських народів Радянського Союзу, з відповідним числом російськомовних періодичних видань, може

послужити показником радянської національної політики. Це також стосується до телебачення, радіо, театру та до мови навчання в школах. Автор говорить про статтю в *Культурі і житті* (26. 1. 1986), яка критикує "буржуазну національну фальсифікацію про зниження публікації в українській мові"! Газета подає фальшиві цифри: в 1984 р. з книжок, виданих в Україні, 24% були по-українськи, 4% — по-російськи, кількість інших становила 72%. Сольчаник доводить, що ці цифри — "нісенітниця", тому, що цифри в *Печать СССР в 1984 году* (Москва, 1985) показують, що 72,6% книжок, виданих в Україні, були російськомовні, у 1979 росіяни становили 21% населення України. В 1984 р. 24% книжок видано українською мовою. Сольчаник питає, чому треба стільки російських книжок в Україні?

Дейвід Марплс пише в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свобода* від 24.10.1986, що звільнено міністра вугільної промисловості України. Останніми роками випуск вугілля в Донбасі зменшився. Звільнення міністра сталося після серйозної публічної критики його способу керівництва промисловістю.

Пише Крістофер Волкер в *Таймс*, від 16. 1. 1986, що звільнення бездарних партійних керівників за Горбачова поширилося на Україні, яка ще є базою сили В. Щербицького, прихильника Брежньєва. Автор пише, що Щербицький "багато зробив, щоб запобігти виявленню українського націоналізму". Недавно Щербицький приховано скритикував Горбачова, головню в галузі зовнішньої політики.

Головним фактором у "чистках" в Україні буде розмір корупції, яка вільно розвивалася за часів Брежньєва.

Пише Сольчаник в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свободи* від 19. 2. 1986, що під час 27 З'їзду партії в Україні в лютому було багато критики різних недоліків вищих партійних і державних органів. Частота, з якою згадувано людей у зв'язку з виникненням проблем, "незнана в недавній історії української компартії".

Головною проблемою в Україні, як в цілому СРСР, є економіка. Щербицький закликав посилити критику проти "буржуазно-націоналістичної ідеології". Він говорив по-російськи і закликав підвищити увагу до "атеїстичної роботи".

Перевибори Щербицького здивували багатьох західних журналістів. "Чистка", розпочата Горбачовим не поширилася на Україну. В своєму огляді "небезпеки передбачення" в журналі *Soviet Analyst* від 5. 3. 1986 Сольчаник пише, що "Кремленологія — це в більшості гра в ворожбу, й ті, що її практикують, можуть здавати собі справу з того, що деколи вони не мають найменшого поняття про те, що відбувається за стінами Кремлю". Багато кореспондентів західних газет, акредитованих в Москві мало знають про те, що діється в неросійських республіках. Мало з них читають місцеву неросійську пресу.

Сольчаник підкреслює, що не лише Горбачов дотримується шорсткої лінії в зовнішній політиці. Деякі висловлення Щербицького під час дискусій на вищому рівні з президентом Рейганом в листопаді нагадували вислови Горбачова.

Збезпечення пам'ятника жертвам голоду

В Едмонтоні минулого року на стінах гранітного фундаменту пам'ятника жертвам голоду фарбою понаписувано слово "брехня" і металевим предметом пошкоджено частину пам'ятника. Пам'ятник стоїть перед ратушею. У вересні 1985 р. подібний вчинок стався в Єрусалимі, де пробільшовицькі елементи під керівництвом Стефана Греска знищили пам'ятник на честь українських і жидівських жертв нацизму і більшовизму. Ізраїльський уряд покищо ще не робив жадних заходів, щоб полагодити справу згідно з засадами справедливості і правопорядку (Визвольний шлях, 1986, 2).

В *Українській думці* від 16 і 23 січня 1986 р. з'явилася стаття Тані Бейлі з Австралії "Подорож до Львова". Авторка оповідає про свої враження та пригоди під час перебування в СРСР. Таксист у Львові до неї звернувся по-російськи. Вона відважилася сказати йому, що це сором в Україні не говорити по-українськи. Він посміхнувся й опісля говорив уже з нею по-українському. Наступного дня вона відвідувала собор Св. Юра, який був закритий. Але на її прохання жінки, які мили підлогу, відкрили двері. "Церква багато прибрана чудово вишитими рушниками й обрусами. Іконостас свіжо позолочений, а також роззолочені образи та ікони при столах". В соборі одна з жінок сказала, що "кожної неділі є співана Служба Божа, що їх діти рідко ходять до церкви та забувають щоденні молитви. Вони говорили чистою українською мовою й дуже дивувалися, що ми так добре знаємо свою мову, живучи в Австралії".

Далі Таня Бейлі оглянула могилу композитора В. Івасюка на Личаківському цвинтарі. Вона була засипана квітами. Авторка запитала, що у Львові погано з водою: міське управління пускає воду між 6 та 9 годинами вечора, і мешканці наповнюють водою ванни, відра й баняки.

Після перебування у Львові Таня Бейлі поїхала до Києва. Місто "чомусь лишило в мене почуття чужини. Мабуть, тому, що всі говорять по-російському, і я їх не розуміла".

Справа І. Дем'янюка

Іан Маррі в *Таймс* від 28. 2. 1986 подав, що до Ізраїлю прибув Іван Дем'янюк, якого "обвинувачено в убивстві тисяч жидів у Треблінці, в Польщі під час 1941-1943 рр. Йому 66 років. Від 1952 р. він жив

у США. Дем'янюк заперечує, що він є тим, кого в Треблінці називали "Іваном Грозним". Він боровся проти старання уряду депортувати його в 1979 р. Дем'янюка будуть тримати в тій самій камері, де тримали Адольфа Айхмана 25 років тому. За ним стежать з трьох фотокамер, щоб він не вчинив самогубство. В Ізраїлі живуть лише 10 людей, які пережили Треблінку і могли б давати свідчення на суді. *Таймс* від 28. 3. 1986 написав, що може справжній "Іван Грозний" перебуває в Росії". Він називається Федір Федоренко. В 1984 р. його виселено з США і в цю пору проти нього готують справу. Він нібито признався в злочинах.

Дейлі телеграф від 3. 3. 86 також подав про Дем'янюка, якого обвинувачено "в убивстві 900 тис. жидів в концентраційному таборі". Його засуджено згідно з ізраїльським законом 1950 року про воєнних злочинців на кару смерті. Судовий процес для Дем'янюка перекладено українською мовою. На першій зустрічі з суддею він заявив: "Я ніколи не був в тому місці. Ви мене зовсім переплутали з кимсь іншим. Я сам був воєнним в'язнем". Його адвокат — американець Марк О'Коннор.

Таймс від 7. 3. 86 інформує про вцілілого еспанського в'язня нацистського концтабору в Треблінці, який заявив, що Дем'янюк не той, кого треба обвинувачувати, бо "злочинець «Іван Грозний» убитий у 1943 р. одним в'язнем".

Рой Ісакович у *Сандей Таймс* від 23. 3. 86 поінформував про існування свідчень двох колишніх в'язнів, які заявили, що "І. Грозного вбили під час повстання жидівських в'язнів в серпні 1943 р. Адвокат Дем'янюка О'Коннор сказав, що має більше доказів з чотирьох окремих джерел. Минулого тижня надійшло друге свідчення з Іспанії. О'Коннор заявив, що справа над Дем'янюком — "це сучасна справа Дрейфуса". Справжнього "Грозного" вбито в 1943 р. Обвинувачення Дем'янюка свідчить про те, що існує співпраця між органами КГБ і "Бюром спеціальних розшуків США". Органи КГБ передали США зфабриковані документи.

Газета *Дейлі телеграф* від 25 березня 1986 р. подає, що справа Дем'янюка уявляється як дилема для ізраїльського уряду. Якщо суд знайде його невинним, що вповні можливе, пише газета, він не зможе повернутися до США, бо ця країна позбавила його громадянства. Напевно Дем'янюк також не захоче жити в Ізраїлі. Газета пише, що Ізраїль, розуміється, може виселити його до СРСР, оскільки там цікавляться ним, тому, що він утік з Червоної армії.

Газета *Таймс* від 29. 3. 86 пише, що ізраїльські судові урядовці переконані, що Дем'янюк є той, якого називали "Іваном Грозним" і котрий працював у таборі Треблінки під час війни. Суддя Сімга сказав, що вони дуже уважно оглянули його особисті дані. Виглядає, сказав він, що Дем'янюк є "Іваном Грозним" з Треблінки.

Він додав, що не було доказів щоб твердити, що "Івана Грозного" вбили в таборі. Він також сказав, що Федоренко, який чекає на суд і якого обвинувачено в СРСР в воєнних злочинах, не є "Іваном Грозним".

Радянська національна політика

Анн Шіги в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свободи* від 29. 10. 85 підкреслює, що національна політика є одним відтинком державної політики, де режим не хоче ввести значних змін. Але партія знає, що якщо вона занадто почне прискорювати поступування до головної мети — усунення національних розбіжностей, вона може спровокувати ворожість до себе.

Проект нової програми партії показує значну зміну в основній політиці — наголос на процвітання народів СРСР, їхнє зближення та остаточна єдність (*полное единство*) є незмінним від часів Хрущова в 1961 р. Злиття народів (слияние) далі не є в програмі, але можна робити висновок, що воно станеться після "тріумфу комунізму в усьому світі".

Під час дискусії над проектом партійної програми, випущеної в жовтні й затвердженої в лютому під час З'їзду, мало було сказано про національну політику. Автор думає, що на це існують 2 причини: 1) національні взаємини занадто делікатні, щоб про них відкрито вести дискусію, 2) не можна міняти пункту програми про національні взаємини в новій програмі. Проект нової програми відрізняється від проекту 1961 р. в тому, що він містить у собі концепції формації єдиного радянського народу.

Але основна політика партії залишається незмінною — процвітання, зближення, остаточна єдність, поборення націоналізму та поширення знання про Росію.

Той самий автор у *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свободи* від 26. 2. 86 пише, що в доповіді Горбачова на з'їзді партії він мало сказав про національні взаємини і мало нового. Він скритикував паразитську поведінку деяких республік (їхнє бажання жити за рахунок інших, льокалізм і національне відділення). Автор вірить, що політика Горбачова менш проросійська, ніж політика Брежньєва. Горбачов заявив, що не можна сказати, що проблеми в національних взаєминах не існують, але важливо ознайомитися з ними своєчасно та зформулювати відповідне рішення.

Як пише Роман Сольчаник у *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свободи* від 7. 3. 86, здається, що Горбачов мало що сказав нового або важливого про національну політику. Своїми висловленнями на З'їзді він повторив ідеї та опінії попередніх провідників СРСР. Він натякнув про національну політику під час дискусії про підвищення

господарських досягнень. Автор висловлює припущення, чи не передав Горбачов цю справу іншим, щоб вони формулювали національну політику?

Джозеф Сіграм пише в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свобода* від 10. 2. 86, що всі мови в СРСР теоретично рівні, але на практиці неросійські мови знаходяться на нижчому рівні, тобто другорядні. Більше уваги приділяється вивченню російської мови, ніж мовам інших народів. Але автор підкреслює, що серед неросіян спостерігається старання вивчати свої національні мови. Як приклади, він наводить випадки позапрограмового вивчення рідних мов у Середній Азії, які можуть викликати почуття гордості в студентів, які стоять віч-на-віч з русифікацією. Під цю пору такі заходи не розповсюджені в усіх республіках СРСР.

Анн Шіги в *Дослідницькому Бюлетені Радіо Свобода* від 31. 10. 86, інформує, що до сьогодні існує мало точних даних, які б ясно говорили про ставлення Горбачова до російського націоналізму. Лише висловлюється припущення, що Горбачов можливо піддержує російський націоналізм. Сама авторка не згідна з тим твердженням, підкреслюючи, що Горбачов подібний до свого попередника Андропова, який теж був "інтернаціоналістом".

Інша інформація

Два журналісти Рон Востокас і Любомир Луцюк стверджують у *Глоб енд мейл* від 4. 3. 86, що українці та інші емігранти зі Східної Європи піддержують переслідування "воєнних злочинців", але тільки тоді, коли воно містить у собі і радянських, і нацистських злочинців. Ужиття радянських доказів, добірний пошук "воєнних злочинців" тільки між східноєвропейцями, а головню українцями, переконало багатьох канадців, що вся ця справа — лише "переслідування невинних".

Крістофер Томас інформує в *Таймс* від 4. 3. 86, що є нові докази на те, що радянські органи підмінили спавжнього Мировслава Медведя (українського радянського моряка) на іншого чоловіка перед тим, як американські урядовці провели з ним інтерв'ю. Медвідь стрибнув у ріку Міссісіпі, щоб утекти з радянського корабля. Але американські еміграційні працівники наказали йому повернутися. Тоді він знову стрибнув у ріку. Під час інтерв'ю він заявив, що врешті-решт він бажає повернутися додому. На відміну від справжнього Медведя, який уживав тільки українську мову, якою володів добре, другий чоловік говорив погано по-українськи і боронив радянську систему.

Сандей Таймс від 9. 3. 86 інформує про рішення США скоротити радянську дипломатичну місію при ООН на 40%, з 275

чоловік на 170. США обвинувачував СРСР в "виконанні праці при ООН, цілком незв'язаної з працею ООН, в тому числі й шпигунстві. Автор передової статті в *Таймс* від 10. 3. 86 погоджувався з потребою зменшення числа радянських дипломатів, тому що "радянський контингент при ООН (275 осіб) завеликий у порівнянні до американського контингенту — 126 осіб — і китайського — 116 осіб. Великобританія має лише 40 осіб. СРСР має також українську та білоруську місії. Не зважаючи на зменшення числа дипломатів, СРСР і далі матиме найбільше число дипломатів в ООН.

За повідомленням Франка Джонсона в *Таймс* від 5. 3. 86, Олег Туманов, колишній головний редактор російської секції Радіо Свободи, який повернувся до СРСР після 21літнього перебування на Заході, "спокійно собі живе в Москві". Він утік з радянської військово-морської фльоти в 1965 р.

"Ісламська організація свободи", що захопила трьох працівників радянського посольства в Бейруті, звільнила їх місяцем пізніше. Четвертого закладника захопленого тією організацією Аркадія Каткова, застрілено (*Таймс*, 31. 10. 86).

За повідомленням Роберта Фіска в *Таймс* від 18. 3. 86, велика бомба вибухнула й поранила коло 100 осіб поблизу будинку, в якому перебуває радянський військовий персонал в Дамаску. В Сирії знаходиться около 2500 радянських військових "радників".

Крістофер Волкер повідомляє в *Таймс* від 1. 3. 86, що недавно КГБ завершив великий розшук у Москві, який скінчився арештом кількох працівників великих державних організацій. Їх засуджено в передаванні тайної інформації на Захід. Багато з них застрілено.

Передова стаття *Таймс* від 24. 3. 86 описує пересилання БіБіСі російською мовою, які вже тривають 40 років. "Радянська система в дійсності залишається незмінною. І з цієї причини російські пересилання БіБіСі так само потрібні сьогодні як в 1946 р." Часто "World Service BBC" не надавали першочергової важливості в міністерстві зовнішніх справ Великобританії. Радянська влада дали заглушує пересилання БіБіСі, і якби припинити передавання, це було б перемогою для СРСР в його старанні перешкодити своїм громадянам мати доступ до вільної інформації.

Як повідомляє Люїс Брансон у *Сандей таймс* від 5. 1. 86, інструкції про що можна, й про що не можна писати в газетах Радянського Союзу, знаходяться в тайному підручнику, який видано накладом тільки в 350 примірників. Підручник показує, як ЦК КПРС контролює інформацію і старається впливати на публічну опінію та піддержує цензуру преси. Метою газет є "пропагування радянського способу життя з показом його найкращих аспектів". Підручник показує, як кожна частина газети має виглядати, і в тому числі, як мають виглядати і "приятель і єдність народів СРСР".

Не зважаючи на оптимістичні переконання в новій ері реформ, заведених Горбачовим, в тому числі і лібералізації, журналіст Джон Міллер пише в *Дейлі телеграф* від 28. 2. 86, що це не "реформи", а лише "зміни". Горбачов ніколи не змінить СРСР, щоб він став подібним до Угорщини або навіть Китаю, й нічого, що він доти сказав, не свідчить про те, що Горбачов хоче "лібералізувати" СРСР. За словами автора, "це боязкі реформи в поєднанні з сильною політичною лінією з метою негайного подолання млявого господарства".

Передова стаття в *Таймс* від 26. 2. 86 інформує про з'їзд КПРС, підкреслюючи, що він не був визначним в ділянці зовнішньої політики. Горбачов виступив лише з традиційними антизахідними висловами. В ділянці внутрішньої політики розчарування було ще більшим — він довгий час розглядав проблеми, але на запитання, чому вони далі нерозв'язані, або як їх можна було б розв'язати, він крім старих, зужитих рецептів розв'язок, не міг нічого справді нового додати. Він запропонував мало "оригінальних" або "цілком нових" ідей.

Комісія людських прав при ООН заявила, що продовження війни в Афганістані доведе до геноциду. Єдиний вихід — це виведення чужих сил. Заява відзначає планомірну жорстокість конфлікту. Більше однієї третини афганського населення живе поза своїми границями, знущання над в'язнями є поширеним явищем у тюрмах і уживання напалму і осколково-протипіхотних мін спричинює великі жертви між жінками та чоловіками (*Таймс*, 28. 2. 86).

Афганська тайна поліція (Кгад) винищує різними способами, в тому числі й повітряним бомбардуванням, командний склад афганських муджагідів у Пакистані, пише *Сандей таймс* від 3. 11. 85. Впродовж останнього року вбито 100 осіб, між ними 6 визначних старшин. КГБ відповідає за вишколення та озброєння Кгаду. Особливою тактикою є інфільтрація лав муджагідів і протиставлення однієї групи іншій. Але муджагіди теж успішно інфільтрують лави Кгаду.

Олександр Попов, мешканець Кривого Рогу в Україні, 1966 р. народження, загинув в Афганістані. Його поезії й нотатки знайдено й надруковано в *Русской мысли*. Виходить, що доля радянського солдата в Афганістані не є щасливою і багато хотіло б повернутися додому (*Русская мысль*, Париж, 21. 3. 86).

Як повідомляє Крістофер Волкер у *Таймс* від 11. 1. 86, розчаровані групи радянських ветеранів війни в Афганістані почали організуватися в самооборонні групи. Вони провадять вишкіл своїх членів і часто карають тих, які, як вони вважають, нищать комуністичні ідеали. Вони активні в багатьох радянських містах, працюють потайки, але користуються підтримкою багатьох людей. *Комсомольська правда* офіційно заявила, що вони існують. Їх названо "афганцями".

Після повернення з Афганістану багато з них розчарувалися у внутрішній ситуації в країні й почали питати, за що "гинуть їхні друзі" та "чому воюємо в Афганістані?".

Газета висловила симпатію до тих груп, підкреслюючи, що вона багато зробила, щоб допомогти ветеранам пристосуватися до нормального життя. Вона заявила, що перехід від умов війни до мирних умов не є легким і деяким це не вдається.

За повідомленням Іяна Волкера в *Мейл он Санді* від 2. 3. 86, Ігор Риков і Олег Хлан, два дезертири з радянських окупаційних військ в Афганістані які повернулися до СРСР після короткого перебування в Великобританії і про яких раніше повідомлялося, що їх покарано на смерть, живі. Недавно знайомі в Лондоні отримали листа від Рикова. Від Хлана жадних новин не отримано.

РЕЦЕНЗІЇ

CAVOSKI, KOSTA. THE ENEMIES OF THE PEOPLE. London: The Centre For Research Into Communist Economies, 1986.

PIPES, RICHARD. LEGALISED LAWLESSNESS. Soviet Revolutionary Justice. London: Institute for European Defence and Strategic Studies. 1986.

Кавоський, Коста. ВОРОГИ НАРОДУ. Лондон: "Центр досліджу комуністичної економіки", 1986.

Пайпс, Річард. ЗАКОННЕ БЕЗЗАКОННЯ. Радянське революційне правосуддя. Лондон: Інститут з питань оборони Європи та стратегічних досліджень, 1986.

Оба автори в рецензованих працях розглядають питання перших років радянського режиму після російської більшовицької революції 1917 р. і вказують на те, що терор і переслідування є невід'ємною частиною радянського режиму. Хоч це може здається трюїзмом для більшості читачів, однак, існує тенденція серед дослідників Радянського союзу доводити, що є різниця між Сталіном і Леніном. Але, як указує Річард Пайпс, "усупереч поширеному уявленню, розповсюджваному Сталіновими наступниками, що він порушив норми «радянського права», вчинивши свою страшну масакру, в дійсності його дії були цілковито в межах ленінського кримінального кодексу".

Як Кавоський, так і Пайпс погоджуються, що тоталітарність існувала вже за часів Леніна, дійшовши до того самого висновку з різних перспектив. Кавоський — югославський письменник і старший науковий дослідник Београдського Інституту порівняльного права. Пайпс є широковідомим американським спеціалістом з російських і радянських проблем. Кавоський досліджує ленінізм в рамках давніх традицій деспотичних урядовців. Його праця зосереджується головним чином над уживанням сили проти політичних супротивників, названих "ворогами народу".

Слово "ворог" в своєму звичайному щоденному вжитку стосується до зовнішніх ворогів і чужоземних загарбників. Але в СРСР це слово також уживається для характеристики внутрішніх ворогів. Їх піддають тим самим репресіям, що й чужоземних загарбників: заслання, ув'язнення та смерть. Кавоський указує на те, що лише в країнах з розбещеною формою правління громадян таврують і переслідують як ворогів: "в стародавні часи цією розбе-

шеною формою була тиранія, а в новітні часи — тоталітаризм.

Пайпс твердить, що Ленін: "Насамперед був стратегом і тактиком, який розглядав революцію, як інші — війну". Тоталітарні режими не можуть існувати без конфронтації з іншими: "ворога треба принижувати, придушувати та поборювати, щоб людей, заляканих долею ворога, можна було тримати під контролем в стані покори". Кавоський вважає, що якщо немає "ворогів", їх треба видумувати, "тому що без них внутрішня єдність і монолітна структура таких режимів була б під загрозою".

На думку Пайса, політична експлуатація закону в СРСР "поставила кожний комуністичний режим у стан постійної війни зі своїми громадянами". Він також підкреслює потребу "чужого ворога", кампанії ворожнечі й недовіря до зовнішнього світу в старій російській традиції "ментальности облоги".

Потреба внутрішніх і зовнішніх "ворогів" для підтримки режиму, неминуче доводить його до чинення насильства проти своїх громадян і проти громадян чужих країн. Роберт Такер це подавав в образі "подвійної Росії" де, "у взаєминах між державою і суспільством видно взаємини між завойовником і завойованими". Держава знаходиться під контролем, але так як окупант підпорядковує собі підкорене населення" (*Радянська політична думка* Нью-Йорк: В. В. Нортон, 1972, стор. 122). Суспільство постійно є в стані облоги.

Тоталітарні режими використовують шахрайство та насильство щоб позбутися своїх найближчих супротивників. Переслідування під тоталітарними режимами відрізняються від переслідувань під іншими історичними формами правління насамперед своїми величезними масштабами. Чистки та масовий терор часто є передумовою вдержання влади. Всі автономні групи треба знищити в зародку. Результатом є створення "атомізованого" суспільства, в "якому немає довіря між самими людьми й у якому воно старасться знищити найелементарніші форми солідарности, в тому числі родину та приязнь" (Кавоський).

В СРСР знищення будь-якої опозиції почалося в перші дні більшовицької революції. На думку Леніна, тільки 2 партії можуть існувати в будь-якій політичній громаді: народ і його "вороги". Більшовики взяли на себе вирішувати, хто вороги народу. Співпраця та поділ влади з іншими (навіть соціалістичними) партіями були перешкодою для здійснення революційного терору та встановлення більшовицької монополії влади. В грудні 1917 р. більшовики видали "декрет про суди", котрий, одним махом, позбувся майже всієї легальної системи. Рік опісля вийшов закон, який заборонив суддям посилатися на передреволюційні закони і звільнив їх від потреби дотримуватися правил свідчень на суді.

Ленін запровадив революційні трибунали для розправи з опозицією до більшовицької влади. З самого початку це був просто судовий фарс із заздалегідь підготованим сценарієм, згідно за яким засуджували людей на кару смерти та ув'язнення на підставі підроблених доказів або інших свавільних обвинувачень. Ця сваволя, каже Пайпс, "з бігом часу стала виразнішою", прискорюючи процедуру встановлення "вини".

Ленін не раз визнавав, що без таких крайніх засобів терору більшовики довго не втрималися б при владі. Під час громадянської війни багато людей вірило в те, що ці крайні засоби були "тимчасові". Так не сталося. Разом з уведенням Нової економічної політики (НЕПу) було запроваджувано політику знищення всякого опору. Як твердить Кавоський, саме їхня слабкість спонукала їх нищити всіляку — навіть льяльну опозицію... Якраз їхня власна слабкість — страх і підозріння — завела їх до тоталітаризму. Таким способом ще за життя Леніна "зліквідовано" всіляку соціалістичну опозицію. Знищивши всіх ворогів поза більшовицьким середовищем, більшовики невдовзі почали шукати їх у своєму власному оточенні. А Сталін завершив завдання знищення всіх фракцій у партії.

Вже в 1918 р. народ колишньої царської імперії мав суди, але не мав законів, за якими вони могли б функціонувати; людей карали за злочини, яких ніде не було визначено. Ленін вірив в ефективність кари смерти, як засіб звільнення від ворогів і залякування решти населення. 2 місяці після захоплення влади Ленін створив політичну поліцію ЧеКа, "підпорядковану своїй безпосередній владі як голови держави" (Пайпс). ЧеКа мала необмежену владу над жителями радянських громадян і могла засуджувати людей на смерть. Пайпс цитує співробітника ЧеКа, який в 1918 р. писав: "Ми боремося проти окремих індивідуумів. Ми ліквідуємо буржуазію як класу. Під час слідства не шукайте доказів". Стверджувати "право" зліквідувати громадянина не за те, що він робить, а за те, ким він є, "мало чим відрізняється від геноциду, чи то клас, чи то рас" (Пайпс).

Пайпс заперечує, що більшовицькі порушення законності були відгуком на громадянську війну, яка вирувала довкола: основний Декрет про суди від грудня 1917 р. вийшов перед початком будь-якої організованої опозиції до більшовицької диктатури. Марксистська філософія, якої дотримувався Ленін, відкидала належний процес судочинства, як "буржуазну" реліквію. Ленін писав: "Диктатура — це є влада, базована безпосередньо на насильстві і необмежена ніякими законами. Революційна диктатура пролетаріату — це закон, завойований і підтримуваний за допомогою насильства пролетаріату проти буржуазії, закон, необмежений будь-якими законами".

Пайпс пише, що більшовицьке порушення права базоване на марксистському твердженні, що право становить частину "надструктури" суспільства і таким способом служить інтересам панівної класи. Це дало Ленінові зручний критерій для вирішення друзів і прихильників від ворогів" (Пайпс). Ленін заперечував існування будь-яких "сталих людських вартостей". В очах Леніна, в СРСР функція права була знаряддям класової боротьби. В СРСР право має завдання зміцнення радянської держави. Не могло існувати об'єктивних категорій справедливості та несправедливості, вини та невинності.

За Сталіна масове нищення супротивників вдосконалено: "Він довів своїми діями, що боротьба проти ворогів є не тільки постійною рисою тоталітарної системи, але також, що вона підсилюється з консолідацією системи" (Кавоський). Ще в 1924 р. головний державний прокурор перестерігав, що було б зайвим марнуванням часу старатися виправляти "ворожі класові елементи" — їх треба "фізично ліквідувати". Пізніше цю опінію застосовано до окремих осіб, як і до цілих етнічних груп. Ленін був першим, хто видав проклямацію проти т. зв. "куркулів", затаврувавши їх ворогами народу. Кампанія Леніна проти "куркулів" була винищувальною кампанією, подібною до воєнної ситуації. Сталін користувався цією концепцією, але в ще жорстокішій формі, проти українських селян в 1932-1933 рр.

І Пайпс, і Кавоський твердять, що більшовицька метода визначення "ворогів" була довільною. Довільність у покаранні ворогів є докорінним аспектом тоталітарного терору (Кавоський). Лише більшовики могли вирішувати хто був "ворогом", і закони навмисно залишалися нечітко оформленими, щоб вони могли їх інтерпретувати, як їм того хотілося й коли хотілося. Кавоський наводить приклад боротьбістів. Ленін наказав зліквідувати їхню партію і написав обвинувачувати їх не в "націоналізмі", а в "контр-революції та дрібнобуржуазних тенденціях".

В державі, створеній Леніном, мета виправдовувала всі засоби. Право стало знаряддям в загальній боротьбі. Політична доцільність була понад законом, а боротьбу проти "ворогів" не можна було обмежувати ніякими законами. Ленін дозволив кару за списками — без установлення індивідуальної провини — уживати фальшиві оскарження і "докази". Наступним кроком було введення "колективної відповідальності" та вину через спілкування. За часів Леніна це було вдосконалено за рахунок закладників. Як указує Кавоський, "Ленін про законність і моральність терору й убивства навіть і не думав, його цікавила лише їхня ефективність і користь".

Злочин мислення часто "вживався в боротьбі проти внутрішніх ворогів". Він вірить отже, що нетолерантність "була невід'ємною

частиною основи руху". Більшовики не могли примиритися з існуванням альтернативного погляду. Сам Ленін був прихильником введення в кримінальний кодекс злочин мислення. Нечіткі формулювання та крайня сваволя в призначенні кари вживано, щоб придушити всіляку опозицію. Всіх громадян держави треба повернути до однієї ідеології. Ця одностайність є спробою поширювати до безконечности встановлену тоталітарну систему.

І Пайпс, і Кавоський указують на початки тоталітарности, в СРСР в 1917 р. за Леніна. Як указує Кавоський, розбещені форми політичних систем потребують ворогів і "ворог є тоді притаманним елементом такої системи". Ці внутрішні вороги не є ворогами своєї країни, а ворогами своїх правителів. Якщо вороги не існують (що неможливе), тоді їх видумують. Не зважаючи на необґрунтований оптимізм багатьох людей, які вірять, що Горбачов "лібералізує" радянський режим, Кавоський закінчує свою працю такими словами: "Без радикальної зміни уряду т. зв. лібералізація тиранічних, цесарських і тоталітарних режимів і їхнє поступове перетворення в толерантніші форми політичних систем, *неможлива*."

Тарас Кузьо

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ХТО БУВ ГОЛОВОЮ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КЛЮБУ

Як член управи Літературно-мистецького клубу у Львові й керівник харчівні в 1941-1944 роках мушу в ім'я правди спростувати помилки в статті Романа Ільницького, надруковану в Вашому цінному журналі *Сучасність* (ч. 7-8 за липень-серпень 1986 р., стор. 223-229, п. н. "Німецька оцінка українського опору під час Другої світової війни". На стор. 229 автор пише, що (Володимир) "Мартинець був головою важливого в той час Літературно-мистецького клубу у Львові".

Це не відповідає правді. Саме "в той час", тобто майже впродовж 3 років німецької окупації Львова, головою Літературно-мистецького клубу й відповідальним за всі імпрези клубу, включно з репертуаром "Клубного театру", був голова Спілки письменників і літературний керівник Львівського оперного театру Григор Лужницький. Зате Мартинець був головою Спілки журналістів і адміністративним директором клубу. Докладніше про це див.: Кость Паньківський, *Роки німецької окупації 1941-1944*, (НьюЙорк, 1965), стор.148, 392, 464, Терем, ч. 9, грудень 1984, "З культурного життя міста Львова 1920-1944" (Воррен, Мічіган) стор. 21-23.

Василь Сердюк
колишній сотник Армії УНР

Трентон, НьюДжерзі,
4 листопада 1986 р.

НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «СУЧАСНОСТИ» ПОЖЕРТВУВАЛИ ДО ГРУДНЯ 1986 р.:

США

Роман Боб'як — 5 дол.
Орест Бараник — 10 дол.
Я. Голуб — 20 дол.
Ігор Коцур — 100 дол.
Микола Корінець — 10 дол.
Іван Коровицький — 50 дол.
Юрій Мельникович — 20 дол.
Орест Навалковський — 50 дол.
Н. Н. — 50 дол.
Осип Оришкевич — 25 дол.
Марта Пфлянчер — 20 дол.
Марта Рудик — 25 дол.
Володимир Сорочак — 10 дол.
Юрій Тарасюк — 50 дол.
Петро Фединський — 25 дол.
Андрій Филипович — 25 дол.
Канада:
Стефа Гурко — 25 дол.
Богдан Нижанковський — 5 дол.
Т-во к. вояків УПА — 20 дол.

Англія:

Б. Клюбб — 5 ф.
Я. Мицко — 10 ф.
Тереза Пшеницька — 30 ф.
(замість квітів на могилу чоловіка)
Український клуб (Олдгем) — 45 ф.
Український клуб (Ноттінгем) — 50 ф.
Читачі і прихильники
Сучасности (Брадфорд) — 100 ф.

Австрія:

М. Сушко — 100 н. м.

Австралія:

Л. Дзіль — 10 дол.

Аргентина:

В. Пчельнік-Гаусінський — 160 пез.
Зенон Патоля — 27 н. м.

Бельгія:

Роман Бабовал — 15 н. м.

Данія:

П. Балицький — 20 н. м.

Німеччина:

Н. Н. — 20 н. м.

Усім жертводавцям наше сердешне спасибі.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* ч. 6, 1986 перекручено прізвище жертводавця. 500 н. м. пожертвував О. Павелко, а не Павленко. Просимо вибачити.

З огляду на те, що стаття Ю. Шевельова "Без назви/sans titre/ohne Titel/untitled" (див. ч. 12, 1986, стор. 10-40) була через недогляд надрукована без коректи, до неї вкралося доволі багато помилок, за які редакція перепрошує шановного автора й читачів *Сучасности*. Стаття буде передрукована в чч. липень-серпень 1987 р.

Про авторів

Йосип Тереля — провідний діяч Української Католицької Церкви, поборник релігійних прав в Україні, політв'язень сумління.

Тед Галай — математик. Автор п'єс, які віддзеркалюють проблеми етнічної ідентичності. Остання п'єса "Цимбали" одержала нагороду Джессі (Jessie) як найкращий оригінальний твір у Ванкувері в 1984-1985 рр.

Наталя Лівницька-Холодна — поетка, член Празької, а згодом Варшавської груп. Збірка її зібраних творів *Поезії, старі і нові* вийшла 1986 р. у видавництві Союзу українок Америки.

Марта Тарнавська — бібліотекар, бібліограф і поет. Авторка збірок поезій *Хвалю ілюзію* (1972) і *Землетрус* (1987). Студювала соціологію в Темпелському університеті і бібліотекознавство в Дрексельському університеті. Працює бібліотекарем-спеціалістом міжнародного права у Пенсильванському університеті у Філядельфії.

Марта Калитовська — поетка, авторка двох збірок поезій (*Лірика*, 1955, та *Рими і не рими*, 1959). Перекладач з французької літератури. Живе у Франції.

Олгєрд Терлецький — польський журналіст, мистецький критик, співробітник газети *Zycie literackie*.

Роман Савицький — бібліотекар і музикознавець, керівник мистецько-музичного відділу Публічної бібліотеки міста Елізабет, Н.-Дж.

Анджей Суліма Камінський — професор історії Джорджтаунського університету у Вашингтоні. Автор книжки і праць з історії Польщі, Росії і України.

Василь Маркусь — професор політичних наук в Льюїольському університеті в Чикаго.

Іван Коломиєць — Під час Другої світової війни емігрував на Захід. Жив в Чикаго, де і написав свій спогад.

Роман Ільницький — журналіст, політичний і громадський діяч в Україні і на еміграції, автор кількох праць з нової історії України і еміграції.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i> Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико-британія:</i> Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i> Dr. Roman Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

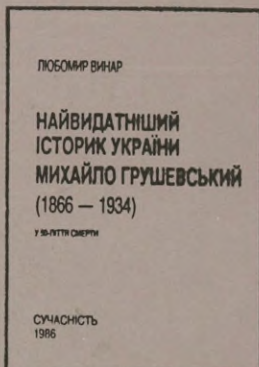
НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

Любомир Винар
**НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-
1934). У 50-ліття смерти**

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчості далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчості..."

Ціна: 5 ам. дол.

Василь Стус
СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської. Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчості Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Василь Стус
ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвілинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIST
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001